

Acompanyament educatiu i social a persones trans* en la infància i l'adolescència

Acompañamiento educativo y social a personas trans* en la infancia y la adolescencia

Educational and social support for trans* people in childhood and adolescence

Rodríguez Pérez, S.; Urrea Monclús, A.

C À T E D R A
EDUCACIÓ I ADOLESCÈNCIA
ABEL MARTÍNEZ OLIVA

Col·lecció monogràfics
Vol. 8

La Càtedra Educació i Adolescència és un espai basat en l'anticipació i detecció de noves necessitats en l'adolescència amb la finalitat de promoure la investigació i la innovació educatives i atendre les necessitats de manera eficaç, eficient i sostenible. Es tracta d'un fòrum per identificar les condicions dels centres educatius que fomentin una transició adequada a la vida adulta dels adolescents i per desenvolupar la seva investigació des dels eixos reconeguts per la comunitat científica. La Càtedra té com a finalitat traslladar i divulgar els resultats dels projectes d'investigació desenvolupats per crear sinergies de treball i de debat entre els seus membres, els professionals de l'educació i la societat.

Aquesta col·lecció de monogràfics vol fomentar la projecció social dels resultats de la investigació realitzada per la Càtedra amb la difusió dels productes generats a tota la ciutadania, als professionals interessats en el tema, a les famílies, als mateixos adolescents i als organismes i institucions públics i privats.

Des de les escoles, els carrers i les famílies ja no n'hi ha prou de tolerar, hem de fer un pas més per reconèixer, acompanyar i defensar la diversitat.

Mikele Grande

Càtedra Educació i Adolescència
Universitat de Lleida
Campus de Capponç
Edifici Polivalent
C. Jaume II, 71
Despatx 0.22
25001 Lleida

Edicions de la Universitat de Lleida, 2020
Càtedra Educació i Adolescència. Universitat de Lleida
Textos: els autors
Il·lustracions: Shutterstock

Disseny i maquetació: Edicions i Publicacions de la Universitat de Lleida
ISBN 978-84-9144-257-8
DOI 10.21001/monografics.8.2020
Llicència Creative Commons Reconeixement - No comercial -
Compartir igual

La cátedra Educación y Adolescencia es un espacio basado en la anticipación y detección de nuevas necesidades en la adolescencia con el fin de promover la investigación y la innovación educativa y atender a estas necesidades de manera eficaz, eficiente y sostenible. Se trata de un fórum para identificar las condiciones de los centros educativos que fomenten una adecuada transición a la vida adulta de los adolescentes y para desarrollar su investigación desde los ejes reconocidos por la comunidad científica. La cátedra tiene la finalidad de trasladar y divulgar los resultados de los proyectos de investigación desarrollados para crear sinergias de trabajo y de debate entre los miembros de la cátedra, los profesionales de la educación y la sociedad.

Esta colección de monográficos quiere fomentar la proyección social de los resultados de la investigación realizada por la cátedra haciendo difusión de los productos generados a toda la ciudadanía, a los profesionales interesados en el tema, a las familias, a los propios adolescentes y a los organismos e instituciones públicas y privadas.

Desde las escuelas, las calles y las familias ya no basta con tolerar, debemos dar un paso más para reconocer, acompañar y defender la diversidad.

Mikele Grande

The Education and Adolescence Chair is a space that is based on the anticipation and detection of new needs in adolescence with the aim of promoting research and educational innovation and of meeting these needs effectively, efficiently and sustainably. It acts as a forum to identify the conditions in schools that foster the adequate transition by young people to adulthood and to conduct research on the basis of the lines recognised by the scientific community. The aim of the Chair is to convey and publish the results of the research projects undertaken with a view to creating work and debate synergies among the members of the Chair, educators and society.

This collection of dossiers seeks to raise social awareness of the results of the research conducted by the Chair, disseminating the products generated to the general public, professionals with an interest in the subject, families, the young people themselves and public and private agencies and institutions.

From the schools, the streets and families, it is no longer enough to tolerate, we must take another step to recognize, accompany and defend diversity.

Mikele Grande

Índex / Índice / Summary

1. Idees clau.....	6
1. Ideas clave	7
1. Key ideas	7
2. Antecedents	6
2. Antecedentes	7
2. Background	7
3. Apropament comprensiu a les identitats trans*	10
3. Acercamiento comprensivo a las identidades trans*	11
3. Comprehensive approach to trans* identities.....	11
4. Recomanacions pràctiques per als centres educatius.....	16
4. Recomendaciones prácticas para los centros educativos.....	17
4. Practical recommendations for schools.....	17
5. Conclusions	30
5. Conclusiones	33
5. Conclusions	31
6. Referències	34
6. Referencias	34
6. References.....	34
Annex 1. Altres recursos	37
Anexo 1. Otros recursos	37
Appendix 1. Other resources.....	37

1. Idees clau

- Gran part de la societat continua associant la identitat sexual amb els genitals, és a dir: s'és nen/noi/home quan es té penis i s'és nena/noia/dona quan es té vulva. Ara bé, la identitat de gènere i la identitat sexual d'una persona van més enllà de l'apreciació dels seus genitals externs.
- Han de separar-se els conceptes d'identitat de gènere, identitat sexual i expressió de gènere.
- La discriminació, l'exclusió i la violència per motius d'identitat sexual, identitat de gènere i expressió de gènere succeeixen amb freqüència a la nostra societat. És especialment rellevant la transfòbia que té lloc als centres escolars davant el silenci o el desconeixement del professorat, dels equips directius i de les mateixes famílies.
- El benestar de les persones trans* depèn, en gran mesura, del fet que socialment es compregui la perspectiva d'identitat sexual, d'identitat de gènere i d'expressió de gènere des d'una visió positiva de la diversitat humana.
- Atenent als principis generals de la Convenció dels Drets de l'Infant, i d'acord amb les lleis de protecció estatals i autonòmiques, ha d'impulsar-se l'acompanyament educatiu i social dels nens, nenes i adolescents trans* que contempli el reconeixement de les seves facultats i l'exercici dels seus drets d'acord amb la seva edat i maduresa.
- Els centres educatius es configuren com un dels espais de socialització més rellevants en la vida de les persones. Totes les persones implicades en processos, espais i moments educatius n'han de prendre consciència per poder evitar o eliminar possibles desigualtats, dificultats i violències.
- La mirada que adoptem davant la diversitat, els escenaris i les relacions en què s'estableix l'acompanyament educatiu i social dels nens, nenes i adolescents trans* als centres educatius han d'estar íntimament relacionada i present en qualsevol intervenció.
- És necessari el canvi d'un enfocament patologitzador cap a un enfocament de diversitat en l'acompanyament de la infància i l'adolescència trans*.

La mirada que adoptem davant la diversitat, els escenaris i les relacions en què s'estableix l'acompanyament educatiu i social dels nens, nenes i adolescents trans* als centres educatius han d'estar íntimament relacionada i present en qualsevol intervenció.

2. Antecedents

2.1. Enfocament de drets vinculat a la identitat

La identitat de gènere i la identitat sexual d'una persona van molt més enllà de la simple apreciació visual dels seus òrgans genitals externs en el moment del seu naixement (Ravetllat, 2017). El sistema sexogenèric que estableix l'existència de dos sexes —homes i dones, en funció dels genitals i d'una sèrie de característiques atribuïdes socialment que els acompanyen— és o ha estat fins fa poc la principal manera d'educar. Això comporta interpretar com a conducta “no normal” el fet de no respondre a aquestes característiques. Al seu torn, invisibilitza totes aquelles persones que no se senten conformes amb els sexes o amb comportaments de gènere establerts socialment. Tot i així, i d'acord amb l'expressat pel Tribunal Europeu de Drets Humans, la identitat sexual i la identitat de gènere no són conceptes purament biològics, sinó, i abans de res, psicosocials.

El canvi de perspectiva cap a un reconeixement de les diversitats es deu, segons Suess (2016), a: (1) la voluntat de despatologitzar la transsexualitat; (2) la quantitat d'experiències de

1. Ideas clave

- Gran parte de la sociedad continúa asociando la identidad sexual con los genitales, esto es: se es niño/chico/hombre cuando se tiene pene y se es niña/chica/mujer cuando se tiene vulva. Sin embargo, la identidad de género y la identidad sexual de una persona van más allá de la apreciación de sus genitales externos.
- Deben separarse los conceptos de identidad de género, identidad sexual y expresión de género.
- La discriminación, la exclusión y la violencia por motivos de identidad sexual, identidad de género y expresión de género suceden con frecuencia en nuestra sociedad. Es especialmente relevante la transfobia que tiene lugar en los centros escolares ante el silencio o el desconocimiento del profesorado, los equipos directivos y las propias familias.
- El bienestar de las personas trans* depende, en gran medida, de que socialmente se comprenda la perspectiva de identidad sexual, identidad de género y expresión de género desde una visión positiva de la diversidad humana.
- Atendiendo a los principios generales de la Convención sobre los Derechos del Niño, y de acuerdo con las leyes de protección estatales y autonómicas, debe impulsarse el acompañamiento educativo y social de niños, niñas y adolescentes trans* que contemple el reconocimiento de sus facultades y el ejercicio de sus derechos de acuerdo con su edad y madurez.
- Los centros educativos se conforman como uno de los espacios de socialización más relevantes en la vida de las personas. Todas las personas implicadas en procesos, espacios y momentos educativos deben tomar conciencia de ello para poder evitar o eliminar posibles desigualdades, dificultades y violencias.
- La mirada con la que nos posicionamos ante la diversidad, los escenarios y las relaciones en que se establece el acompañamiento educativo y social de los niños, niñas y adolescentes trans* en los centros educativos deben estar íntimamente relacionada y presente en cualquier intervención.
- Es necesario el cambio de un enfoque patologizante a un enfoque de diversidad en el acompañamiento de la infancia y la adolescencia trans*.

2. Antecedentes

2.1. Enfoque de derechos vinculado a la identidad

La identidad de género y la identidad sexual de una persona van mucho más allá de la simple apreciación visual de sus órganos genitales externos en el momento de su nacimiento (Ravetllat, 2017). El sistema sexogénico que establece la existencia de dos sexos —hombres o mujeres en función de los genitales y de una serie de características atribuidas socialmente que los acompañan— es o ha sido hasta hace poco la principal forma de educar, lo que conlleva a interpretar como conducta “no normal” el no responder a esas características. A su vez, invisibiliza a todas aquellas personas que no se sienten conformes con los sexos o comportamientos de género establecidos socialmente. Sin embargo, y de acuerdo con lo expresado por el Tribunal Europeo de Derechos Humanos, la identidad sexual y la identidad de género no son conceptos puramente biológicos, sino, y ante todo, psicosociales.

1. Key ideas

- A large part of society continues to associate sexual identity with genitalia, which means: you are a boy / man when you have a penis and you are a girl / woman when you have a vulva. However, a person's gender and sexual identity goes beyond an appreciation of their external genitalia.
- The concepts of gender identity, sexual identity and gender expression must be separated.
- Discrimination, exclusion and violence because of sexual identity, gender identity and gender expression occur frequently in our society. The transphobia that takes place in schools due to the silence and / or ignorance of the teachers, the school management teams and the families themselves is especially relevant.
- The well-being of trans* people depends, to a great extent, on socially understanding the perspective of sexual identity, gender identity and gender expression from a positive vision of human diversity.
- In keeping with the general principles of the Convention on the Rights of the Child and in accordance with state and regional protection laws, the educational and social support of trans* children and adolescents should be promoted, including the recognition of their faculties and the exercise of their rights in accordance with their age and maturity.
- Schools are one of the most relevant socialization spaces in people's lives. All the people involved in educational processes, spaces and moments should be aware of this in order to avoid and / or eliminate possible inequalities, difficulties and violence.
- The outlook with which we position ourselves in the face of diversity, the settings and the relationships in which the educational and social support of trans* children and adolescents in schools is established must be closely related and present in any intervention.
- It is necessary to change from a pathologizing approach to a diversity approach in the support of trans* childhood and adolescence.

2. Background

2.1. Rights approach linked to identity

Gender identity and sexual identity of a person go far beyond the simple visual appreciation of their external genital organs at the time of birth (Ravetllat, 2017). The sex-generic system that establishes the existence of two sexes, men or women based on the genitalia and a series of socially attributed characteristics that accompany them, is or has been until recent times the main form of education. This leads to interpreting a failure to respond to those characteristics as “non-normal” behavior. At the same time, it makes all those people who do not agree with the sexes and / or socially established gender behaviors invisible. However, and according to the European Court of Human Rights, sexual identity and gender identity are not purely biological but, above all, psychosocial concepts.

According to Sues (2016), the change of perspective towards recognition of diversity is due to: (1) the will to depathologize transsexuality; (2) the number of experiences of transphobia endured by trans* children in the school context; and (3) the

transfòbia viscudes per nens i nenes trans* en el context escolar, i (3) l'aparició d'organitzacions de famílies promotores del reconeixement dels drets dels seus fills i filles.

Tot i així, gran part de la societat, inclòs el sistema educatiu, segueix pensant que la sexualitat, la identitat, l'orientació sexual, etc., són temes tabú de què no s'ha de tractar a una edat primerenca, d'acord amb el mite de la innocència de la infància i la seva protecció (Gillet-Swan i Van Leent, 2019). Aquest paternalisme es tradueix en una desprotecció de la infància i l'adolescència, i en el menyscabament dels seus drets fonamentals. Així, nens, nenes i adolescents són desposseïts del seu dret a l'autodeterminació sobre la seva identitat i a conformar la seva pròpia personalitat.

El paràgraf anterior condueix a revisar la Convenció dels Drets de l'Infant (CDI), aprovada per les Nacions Unides el 1989, l'instrument de drets humans més àmpliament ratificat, que emmarca un conjunt de valors universals per a la promoció i la protecció de la infància. Dels 54 articles que preveu la Convenció, aquells que es relacionen concretament amb la identitat són l'article 2: no-discriminació (relacionat amb la preservació i protecció davant qualsevol tipus de violència); l'article 8: dret a la identitat (relacionat amb la preservació de la pròpia identitat sense interferències); l'article 12: dret a expressar-se i a prendre decisions (relacionat amb l'autodeterminació de gènere); l'article 16: dret a la privacitat (relacionat amb la decisió d'expressar o no la seva identitat), i l'article 24: dret a la salut (relacionat amb la visió positiva d'aquesta quan l'Organització Mundial de la Salut la defineix com a "estat de benestar físic, mental i social complet"). Són diversos els autors i autores que han comprovat la consecució dels seus drets. Kara (2017) posa l'atenció en la violació dels drets de la infància amb diversitat de gènere per part dels estats que ratifiquen la CDI ja que els nens i les nenes trans* continuen estigmatitzats mundialment i els estats no fan els esforços necessaris per eradicar les diferents formes de violència que pateixen. Al seu torn, el Comité de los Derechos del Niño, en la seva Observació General núm. 20 (2016), sobre l'efectivitat dels drets de l'infant durant l'adolescència, manifesta que:

[...] els adolescents gais, lesbianes, bisexuals, transgènere i intersexuals solen ser objecte de persecució, cosa que inclou maltractament i violència, estigmatització, discriminació, intimidació, exclusió de l'ensenyament i de la formació, així com falta de suport familiar i social, i d'accés a la informació i als serveis sobre salut sexual i reproductiva. (CRC/C/GC/20, de 6 de desembre de 2016, par. 33)

Atenent al principi de l'interès superior de l'infant, d'acord amb la Llei 26/2015, de 28 de juliol, de modificació del sistema de protecció a la infància i l'adolescència, i seguida per les legislacions específiques que afecten les persones trans* desenvolupades en tretze de les divuit comunitats autònomes espanyoles, ha d'oferir-se a totes i cadascuna de les persones menors d'edat plena atenció i protecció, amb independència de la seva orientació sexual i identitat de gènere. És per això que cal impulsar l'acompanyament educatiu i social de nens, nenes i adolescents trans*, que contempli el reconeixement de les seves facultats i l'exercici dels seus drets, d'acord amb la seva edat i maduresa.

Gran part de la societat, inclòs el sistema educatiu, segueix pensant que la sexualitat, la identitat i l'orientació sexual són temes tabú de què no s'ha de tractar a una edat primerenca. Així, nens, nenes i adolescents són desposseïts del seu dret a l'autodeterminació sobre la seva identitat i a conformar la seva pròpia personalitat.

El cambio de perspectiva hacia un reconocimiento de las diversidades se debe, según Sues (2016), a: (1) la voluntad de despatologizar la transexualidad; (2) la cantidad de experiencias de transfobia vividas por niños y niñas trans* en el contexto escolar; y (3) la aparición de organizaciones de familias promotoras del reconocimiento de los derechos de sus hijos e hijas.

Aun así, gran parte de la sociedad, incluido el sistema educativo, sigue pensando que la sexualidad, la identidad, la orientación sexual, etc., son temas tabú que no deben tratarse a una temprana edad, de acuerdo con el mito de la inocencia de la infancia y su protección (Gillet-Swan y Van Leent, 2019). Este paternalismo se traduce en una desprotección de la infancia y la adolescencia, y en el menoscabo de sus derechos fundamentales. Así, niños, niñas y adolescentes son desposeídos de su derecho a la autodeterminación sobre su identidad y a conformar su propia personalidad.

El párrafo anterior conduce a revisar la Convención sobre los Derechos del Niño (CDN), aprobada por Naciones Unidas en 1989, el instrumento de derechos humanos más ampliamente ratificado, que enmarca un conjunto de valores universales para la promoción y la protección de la infancia. De los 54 artículos que contempla la Convención, aquellos que se relacionan concretamente con la identidad son el artículo 2: no discriminación (relacionado con la prevención y protección ante cualquier tipo de violencia); el artículo 8: derecho a la identidad (relacionado con preservar la propia identidad sin interferencias); el artículo 12: derecho expresarse y a tomar decisiones (relacionado con la autodeterminación de género); el artículo 16: derecho a la privacidad (relacionado con la decisión de expresar o no su identidad); y el artículo 24: derecho a la salud (relacionado con la visión positiva de esta cuando la Organización Mundial de la Salud la define como “estado de bienestar físico, mental y social completo”. Son varios los autores y autoras que han comprobado la consecución de estos derechos. Kara (2017) pone atención en la violación de los derechos de la infancia con diversidad de género por parte de los Estados que ratificaron la CDN, ya que los niños y niñas trans* siguen estigmatizados a nivel mundial y los Estados no realizan los esfuerzos requeridos para erradicar las distintas formas de violencia que sufren. A su vez, el Comité de los Derechos del Niño, en su Observación General núm. 20 (2016), sobre la efectividad de los derechos del niño durante la adolescencia, manifiesta que:

[...] los adolescentes gais, lesbianas, bisexuales, transgénero e intersexuales suelen ser objeto de persecución, lo que incluye maltrato y violencia, estigmatización, discriminación, intimidación, exclusión de la enseñanza y la formación, así como falta de apoyo familiar y social, y de acceso a la información y a los servicios sobre salud sexual y reproductiva. (CRC/C/GC/20, de 6 de diciembre de 2016, párr. 33).

Atendiendo al principio del interés superior del niño o niña, de acuerdo con la Ley 26/2015, de 28 de julio, de modificación del sistema de protección a la infancia y a la adolescencia, y seguida por las legislaciones específicas que afectan a las personas trans* desarrolladas en trece de las dieciocho comunidades autónomas españolas, debe ofrecerse a todas y cada una de las personas menores de edad plena atención y protección con independencia de su orientación sexual e identidad de género. Es por ello que es necesario impulsar el acompañamiento educativo y social de niños, niñas y adolescentes trans*, que

emergence of family organizations that promote the recognition of the rights of their children.

Much of society, including the educational system, still therefore thinks that sexuality, identity, sexual orientation, etc. are taboo subjects that should not be dealt with at an early age according to the myth of childhood innocence and protection (Gillet-Swan and van Leent, 2019). This paternalism translates into a lack of protection for children and adolescents, and undermines their fundamental rights. Thus, children and adolescents are deprived of their right to self-determination about their identity and to shape their own personality.

The previous paragraph leads to a review of the Convention on the Rights of the Child (UNCRC), approved by the United Nations in 1989 and the most widely ratified human rights instrument that frames a set of universal values for the promotion and protection of childhood. Of the 54 articles contemplated in the Convention, those that are specifically related to identity are: Article 2: non-discrimination (related to prevention and protection against any type of violence); Article 8: right to identity (related to preserving one's identity without interference); Article 12: the right to express oneself and to take decisions (related to gender self-determination); Article 16: right to privacy (related to the decision about whether or not to express your identity); and Article 24: right to health (related to the positive vision of this when the World Health Organization defines it as a “state of complete physical, mental and social well-being.”). There are several authors who have verified the achievement of these rights. Kara (2017) pays attention to the violation of the rights of children with gender diversity by the states that ratified the UNCRC, since trans* children continue to be stigmatized worldwide and states do not make the required efforts to eradicate the different types of violence they suffer. At the same time, the Committee on the Rights of the Child, in its General Comment No. 20 (2016) on the effectiveness of the rights of the child during adolescence, states that:

Gay, lesbian, bisexual, transgender and intersex adolescents are often subjected to persecution, including abuse and violence, stigmatization, discrimination, intimidation, exclusion from education and learning, as well as a lack of family and social support, in addition to the access to information and services on sexual and reproductive health (CRC / C / GC / 20, of December 6, 2016, para. 33).

Taking into account the principle of the best interests of the child, in accordance with Law 26/2015, of July 28, modifying the child and adolescent protection system, and followed by the specific laws that affect trans* people developed in 13 of the 18 Spanish Autonomous Communities, each and every underage person must be offered full care and protection regardless of their sexual orientation and gender identity. It is therefore necessary to promote the educational and social support of trans* children and adolescents, including the recognition of their faculties and the exercise of their rights in accordance with their age and maturity.

3. Apropament comprensiu a les identitats trans*

A continuació, es presenta una breu reflexió teòrica que permet comprendre a què ens referim quan parlem d'identitat sexual, identitat de gènere i expressió de gènere, així com l'origen d'aquests conceptes. Cal assenyalar que aquestes línies són un breu apropament conceptual, ja que la diversitat sexual és un àmbit de tal magnitud que resulta impossible que pugui recollir-se en unes poques línies. Per tant, no pretenem ser exhaustives, sinó oferir una orientació que resulti d'utilitat per comprendre la resta del document.

3.1. De què parlem quan ens referim a identitats trans*?

Quant a la sexualitat humana, les ciències vinculades principalment amb la medicina han establert marcs d'interpretació patologitzants i excloents basats en classificacions en què el sexe s'ha dicotomitzat en dues categories: la categoria "home" i la categoria "dona". Cadascuna d'aquestes categories s'ha definit de manera hermètica, limitada (Araneta, 2013) i, en definitiva, sexista. Amb aquesta premissa, la patologització de la identitat sexual ha estat una constant; de fet, continua recollida en el DSM-5 (APA, 2013) amb el nom de "disfòria de gènere". En aquest sentit, d'acord amb Nieto (2013, p. 49), s'assenyala que:

Des del poder sempre s'ha recorregut a exercitar el control social com a instrument disciplinant de tot tipus de dissidències i diferències. És a dir, les conductes que des d'instàncies medicolegals s'estipulaven amb perversions i a les quals s'atribuïa indistintament un caràcter anormal, anòmic o anòmal, per una banda, i per l'altra, de risc i perillositat social, eren, en conseqüència, normativament disciplinades.

Si bé actualment es considera, cada vegada més, l'autoafirmació quant a la identitat sexual, gran part de la societat continua associant la identitat sexual amb els genitals, és a dir: s'és nen/ noi/home quan es té penis i s'és nena/noia/dona quan es té vulva. Tot i això, tal com assenyala Landa (2007, p. 38):

Tots som intersexuals, donat que en tots nosaltres hi conviu el masculí i el femení. [...] I no estem parlant de monstres. L'autènticament monstruós és la idea que el sexe és una regla que hem de complir. [...] També és monstruós desconèixer que, amb més o menys evidències i consciència, tots som una excepció a aquesta regla. I és que aquesta regla —el sexe— no té més que excepcions. Tantes i tan variades que les anomenem "diversitats".

En el procés de despatologització trans*, diferents col·lectius i autors i autores han posat de manifest la necessitat de fomentar altres mirades que siguin, necessàriament, inclusives i diverses (Bergero, Asiain i Esteve, 2013; Missé, 2013; Suess, 2014). Així, s'han anat elaborant conceptualitzacions com les que ressaltem a continuació:

- **Identitat de gènere:** fa referència al sentiment intern, és a dir, a la subjectivitat de la mateixa persona, de sentir-se masculí, femení, cap o ambdós (Krieger, 2017; Rodríguez-Pérez, 2019).
- **Identitat sexual:** fa referència a "qui soc", és a dir, a la percepció subjectiva que cada persona té en relació amb el

Si bé actualment es considera, cada vegada més, l'autoafirmació quant a la identitat sexual, gran part de la societat continua associant la identitat sexual amb els genitals.

contemple el reconocimiento de sus facultades y el ejercicio de sus derechos de acuerdo con su edad y madurez.

3. Acercamiento comprensivo a las identidades trans*

A continuación, se presenta una breve reflexión teórica que permite comprender a qué nos referimos cuando hablamos de identidad sexual, identidad de género y expresión de género, así como el origen de estos conceptos. Cabe señalar que estas líneas son un breve acercamiento conceptual, pues la diversidad sexual es un ámbito de tal magnitud que resulta imposible que pueda recogerse en unas pocas líneas. Por lo tanto, no pretendemos ser exhaustivas, sino ofrecer una orientación que resulte de utilidad para comprender el resto del documento.

3.1. ¿De qué hablamos cuando nos referimos a identidades trans*?

En cuanto a la sexualidad humana, las ciencias vinculadas principalmente con la medicina han establecido marcos de interpretación patologizantes y excluyentes basados en clasificaciones en las que el sexo se ha dicotomizado en dos categorías: la categoría “hombre” y la categoría “mujer”. Cada una de estas categorías se ha definido de forma hermética, limitada (Araneta, 2013) y, en definitiva, sexista. Con estas premisas, la patologización de la identidad sexual ha sido una constante; de hecho, sigue recogida en el DSM-5 (APA, 2013) bajo el nombre de “disforia de género”. En este sentido, de acuerdo con Nieto (2013, p. 49), cabe señalar que:

Desde el poder siempre se ha recurrido a ejercitar el control social como instrumento disciplinante de todo tipo de disidencias y diferencias. Esto es, las conductas que desde instancias médico-legales se estipulaban como perversiones y a las que se atribuía indistintamente su carácter anormal, anómico o anómalo, por un lado, y por otro, de riesgo o peligrosidad social, eran en consecuencia normativamente disciplinadas.

Si bien actualmente se considera, cada vez más, la autoafirmación en cuanto a la identidad sexual, aún gran parte de la sociedad continúa asociando la identidad sexual con los genitales, esto es: se es niño/chico/hombre cuando se tiene pene y se es niña/chica/mujer cuando se tiene vulva. Sin embargo, tal como señala Landa (2007, p. 38):

Todos somos intersexuales puesto que en todos nosotros convive lo masculino y lo femenino. [...] Y no estamos hablando de monstruos. Lo auténticamente monstruoso es la idea de que el sexo es una regla que debemos cumplir. [...] También es monstruoso desconocer que, con más o menos evidencia y conciencia, todos somos una excepción a esa regla. Y es que esta regla —el sexo— no tiene más que excepciones. Tantas y tan variadas que las llamamos “diversidades”.

En el proceso de despatologización trans*, varios colectivos y autores y autoras han puesto de manifiesto la necesidad de fomentar otras miradas que sean, necesariamente, inclusivas y diversas (Bergero, Asiain y Esteva, 2013; Missé, 2013; Suess, 2014). Así, se han ido elaborando conceptualizaciones como las que resaltamos a continuación:

3. Comprehensive approach to trans* identities

Below, a brief theoretical reflection is elaborated, which allows us to understand what we refer to when we talk about sexual identity, gender identity and gender expression, as well as their origin. It should be noted that these lines are a brief conceptual approach, since sexual diversity is an area of such magnitude that it is impossible to be able to cover it in a few lines. Therefore, we do not intend to be exhaustive, but rather to offer guidance that will be helpful to understand the rest of the document.

3.1. What are we talking about when we refer to trans* identities?

Regarding human sexuality, the sciences, mainly linked to medicine, have established pathologizing and exclusive frameworks of interpretation based on classifications according to which sex has been dichotomized into two categories: male and female, defining each of these in a hermetic, limited (Araneta, 2013) and, ultimately, sexist way. With these premises, the pathologization of sexual identity has been a constant; in fact, it is still included in DSM-5 (APA, 2013) under the name gender dysphoria. In this respect, according to Nieto (2013), it should be noted that:

Power has always resorted to exercising social control as a disciplining instrument for all kinds of disagreements and differences. That is, the behaviors that medico-legal authorities stipulated as perversions and to which an abnormal, anomic or anomalous character was attributed interchangeably, on the one hand, and on the other, their risk or social danger, were consequently disciplined through the norms (p. 49).

Although self-assertion regarding sexual identity is increasingly considered today, a large part of society continues to associate sexual identity with genitalia, that is: you are a boy / man when you have a penis and you are a girl / woman when you have a vulva. However, as Landa (2007) points out:

We are all intersex since the masculine and the feminine coexist in all of us. (...) And we are not talking about monsters. What is truly monstrous is the idea that sex is a rule that we must adhere to. (...) It is also monstrous to ignore that, with more or less evidence and awareness, we are all an exception to that rule. And this rule - sex - has no more than exceptions. So many and so varied that we call them ‘diversities’ (p. 38).

In the process of trans* depathologization, various groups and authors have highlighted the need to promote other views that are necessarily inclusive and diverse (Bergero, Asiain & Esteva, 2013; Missé, 2013; Suess, 2014). Thus, conceptualizations such as those that we highlight below have been developed:

- **Gender identity:** refers to the internal feeling, in other words, to the subjectivity of the person, feeling masculine, feminine, neither or both (Krieger, 2017; Rodríguez-Pérez, 2019).
- **Sexual identity:** refers to who I am, in other words to the subjective perception that each person has in relation to feeling that they are a man, a woman or other identity cat-

fet de sentir-se home, dona o altres categories identitàries. Aquesta percepció sobre “qui soc” incorpora factors biopsicosocials. I, llavors, com podem conèixer la identitat sexual d'una persona? Preguntant-ho a aquesta persona, ja que si la identitat es configura com a subjectivitat, tan sols la mateixa persona coneixerà i podrà expressar quina és la identitat sentida. En aquest sentit (Parra, 2018a; Parra, 2018b; Rodríguez-Pérez, 2019):

- Es parla de persones cissexuals quan la identitat sexual sentida per la persona es correspon amb la identitat sexual que se li ha assignat en néixer, basant-se, generalment, en els genitals i en alguns caràcters sexuals secundaris.
- Es parla de persones trans* quan la identitat sexual sentida per la persona no es correspon amb la identitat sexual que se li ha assignat en néixer, basant-se, generalment, en els genitals i en alguns caràcters sexuals secundaris.
- **Expressió de gènere:** fa referència a “com soc” i “com mostro la meua identitat sexual”. Es refereix, entre altres qüestions, a trets físics, característiques de comportament, gestualitat, vestuari (inclosos els complements), etc. La construcció social basada en rols i estereotips de gènere ha marcat un camí que ha de complir-se; no obstant això, sabem que totes les persones, poc o molt, tenim comportaments de gènere no normatius, és a dir, expressions de gènere que no segueixen les normes de la masculinitat o la feminitat hegemòniques. L'expressió de gènere no és fixa ni estàtica, sinó que és variable i dinàmica al llarg de la biografia sexual. Generalment s'ha classificat l'expressió de gènere com a masculina, femenina o andrògina. Malgrat això, cal dir que l'expressió de gènere, com la identitat sexual o la identitat de gènere, és individual i única en cada persona.

La patologització de la vivència i expressió de les persones trans* provoca un impacte negatiu enorme en les vides d'aquestes persones.

Aquestes tres qüestions seran l'eix conceptual del treball. No obstant això, és important aclarir que s'usarà la categoria *trans** com a terme global (European Union Agency for Fundamental Rights, 2014; Hayward i Weinstein, 2015; Tompkins, 2014), ja que considerem que és la terminologia més inclusiva i menys patologitzant, encara que sabem que no totes les persones dels col·lectius assenyalats s'identifiquen amb aquesta expressió. Com esmenta Suess (2014, p. 129), “fa referència a persones amb una expressió o identitat de gènere diferent a l'atribuïda en néixer, incloent-hi persones transsexuals, transgènere, travestis, *cross-dressers*, agèneres, multigèneres, de gènere fluid, queers i altres autodenominacions relacionades”.

3.2. Dificultats de les persones trans* durant la infància i l'adolescència

La patologització de la vivència i expressió de les persones trans* provoca un impacte negatiu enorme en les vides d'aquestes persones. En aquest sentit, Missé (2013, p. 58) assenyala:

El fet de ser trans es basa en gran part a viure en un cos diferent del dels altres o, més ben dit, a tenir un cos amb característiques sexuals diferents dels altres (ser un home i tenir pit, ser una dona i tenir penis, etc.); una diferència amb un impacte negatiu claríssim en el desenvolupament de la persona que genera múltiples discriminacions en la vida quotidiana.

La discriminació, l'exclusió i la violència per motius d'identitat sexual, identitat de gènere i expressió de gènere es donen amb

- **Identidad de género:** hace referencia al sentimiento interno, es decir, a la subjetividad de la propia persona, de sentirse masculino, femenino, ninguno o ambos (Krieger, 2017; Rodríguez-Pérez, 2019).
- **Identidad sexual:** hace referencia a “quién soy”, es decir, a la percepción subjetiva que cada persona tiene en relación con el hecho de sentirse hombre, mujer u otras categorías identitarias. Esta percepción sobre “quién soy” incorpora factores biopsicosociales. Y, entonces, ¿cómo podemos conocer la identidad sexual de una persona? Preguntándole a esa persona, pues si la identidad se configura como subjetividad, tan solo la propia persona será conocedora y podrá expresar cuál es la identidad sentida. En este sentido (Parra, 2018a; Parra, 2018b; Rodríguez-Pérez, 2019):
 - Se habla de personas cissexuales cuando la identidad sexual sentida por la persona se corresponde con la identidad sexual que se le ha asignado al nacer, basándose, generalmente, en los genitales y en algunos caracteres sexuales secundarios.
 - Se habla de personas trans* cuando la identidad sexual sentida por la persona no se corresponde con la identidad sexual que se le ha asignado al nacer, basándose, generalmente, en los genitales y en algunos caracteres sexuales secundarios.
- **Expresión de género:** hace referencia a “cómo soy” y “cómo muestro mi identidad sexual”. Se refiere, entre otras cuestiones, a rasgos físicos, características de comportamiento, gestualidad, vestuario (incluidos los “adornos”), etc. La construcción social basada en roles y estereotipos de género ha marcado un camino que debe cumplirse; sin embargo, sabemos que todas las personas, en mayor o menor medida, tenemos comportamientos de género no normativos, es decir, expresiones de género que no siguen las normas de la masculinidad o la femineidad hegemónicas. La expresión de género no es fija ni estática, sino que es variable y dinámica a lo largo de la biografía sexuada. Generalmente se ha clasificado la expresión de género como masculina, femenina o andrógina. Sin embargo, cabe decir que la expresión de género, como la identidad sexual o la identidad de género, es individual y única en cada persona.

Estas tres cuestiones serán el eje conceptual del trabajo. Sin embargo, es importante aclarar que se usará la categoría *trans** como término global (European Union Agency for Fundamental Rights, 2014; Hayward y Weinstein, 2015; Tompkins, 2014), ya que consideramos que es la terminología más inclusiva y menos patologizante, aunque sabemos que no todas las personas de los colectivos señalados se identifiquen con esta expresión. Como menciona Suess (2014, p. 129), “hace referencia a personas con una expresión o identidad de género diferente a la atribuida al nacer, incluyendo personas transexuales, transgénero, travestis, *cross dressers*, no géneros, multigéneros, de género fluido, *gender queer* y otras autodenominaciones relacionadas”.

3.2. Dificultades de las personas trans* durante la infancia y la adolescencia

La patologización de la vivencia y expresión de las personas trans* provoca un impacto negativo enorme en las vidas de estas personas. En este sentido, Missé (2013, p. 58) señala:

El hecho de ser trans se basa en gran parte en vivir en un cuerpo diferente al de los demás o, más bien, en tener un cuerpo con características sexuales distintas a

egories. This perception of who I am incorporates biopsychosocial factors. How, then, can we know the sexual identity of a person? By asking that person, because if identity is configured as subjectivity, only the person him or herself will be aware and will be able to express what the identity felt is. In this regard, (Parra, 2018a; Parra, 2018b; Rodríguez-Pérez, 2019):

- We call them cissexual people when the sexual identity felt by the person corresponds to the sexual identity assigned to them at birth, generally based on genitalia and some secondary sexual characteristics.
- We call them trans* people when the sexual identity felt by the person does not correspond to the sexual identity assigned to them at birth, generally based on genitalia and some secondary sexual characteristics.
- **Gender expression:** refers to how I am and how I show my sexual identity. It refers, among other issues, to physical features, behavioral characteristics, gestures, clothing (including “accessories”), etc. The social construction based on gender roles and stereotypes has marked a path that must be fulfilled; however, we know that all people, to a greater or lesser extent, have non-normative gender behaviors, that is gender expressions that do not follow the norms of masculinity or hegemonic femininity. Gender expression is neither fixed nor static but is variable and dynamic throughout the sexed biography. Gender expression has generally been classified as masculine, feminine or androgynous. However, it must be said that gender expression, such as sexual identity or gender identity, is individual and unique to each person.

These three questions will be the conceptual axis of this work. However, it is important to clarify that the category trans* will be used as a global term (European Union Agency for Fundamental Rights, 2014; Hayward and Weinstein, 2015; Tompkins, 2014), since we consider it to be the most inclusive and least pathologizing terminology, although we know that not all the people from the groups indicated identify with this expression. As Suess (2014) points out, “it refers to people with a gender expression or identity different from that attributed at birth, including transsexuals, transgender people, transvestites, cross dressers, non-genders, multi-genders, gender fluid, gender queer and other related self-denominations.” (p. 129).

3.2. Trans* people's difficulties during childhood and adolescence

The pathologization of the experience and expression of trans* people has a huge negative impact on the lives of these people. In this context, Missé (2013) points out:

The fact of being trans is largely based on living in a body different than that of others or, rather, on having a body with different sexual characteristics from others (being a man and having breasts, being a woman and having a penis, etc.); a difference with a very clear negative impact on the development of the person that generates multiple discriminations in daily life (p. 58).

Discrimination, exclusion and violence on the grounds of sexual identity, gender identity and gender expression occur frequently in our society. In this sense, the transphobia that takes place in schools and the silence and / or ignorance about it of the

freqüència en la nostra societat. En aquest sentit, és especialment rellevant la transfòbia que té lloc als centres escolars davant el silenci o el desconeixement del professorat, centres els equips directius i les mateixes famílies.

Diversos estudis han demostrat índexs de violència, tant verbal com física, cap a joves trans* (Duque i Teixidó, 2016; Federación Estatal de Lesbianas, Gais, Transexuales y Bisexuales, 2013; Platero, 2008). En aquest sentit, Aparicio-García et al. (2018) assenyalen que, en una mostra de 856 joves d'entre 14 i 25 anys, un 40% aproximadament ha patit violència verbal a l'escola i fora; el 22,4% ha sofert violència física a l'escola; el 15,6% ha rebut violència física fora de l'escola, i el 20,9% ha estat víctima de ciberassetjament escolar. Per la seva part, Blondeel et al. (2018) duen a terme una revisió sistemàtica a partir de la qual conclouen que les taxes de violència física se situen entre l'11,8% i el 68,2%, i les de violència sexual, entre el 7% i el 49,1%, en persones transgènere.

D'altra banda, diversos estudis han visibilitzat dificultats específiques de les persones trans* quant a taxes de depressió i ansietat i d'autoestima desajustada. En aquest sentit, Austin i Godman (2016) mostren que la transfòbia internalitzada impacta negativament sobre l'autoestima. Per la seva part, Katz-Wise et al. (2018) assenyalen, en població trans*, tendències suïcides (del 15% al 30%), autolesions (49%), símptomes depressius clínicament significatius (61%) i autoestima moderada.

El rebuig a la identitat o la transfòbia interioritzada es mostra de diferents maneres. En aquest sentit, algunes persones trans* tenen un sentiment de diferència constant que pot dificultar l'apropament a altres persones amb les quals no se senten identificades. Així mateix, els dubtes sobre la seva identitat els porten a qüestionar-se, en algunes ocasions, la seva orientació sexual, en un intent d'encaixar en la "normalitat" o d'obtenir una explicació sobre la seva manera de sentir. També, algunes persones trans* poden arribar a pensar que el que senten és només una etapa i que se'ls passarà; aquesta qüestió es veu reforçada pel discurs social que posa en dubte la subjectivitat de cada persona (García, 2013).

Totes aquestes qüestions s'entrecreuen amb altres circumstàncies, com poden ser l'ètnia, la cultura, el nivell socioeconòmic, etc. Això complica la manera de sentir i la vivència de les persones trans*, la qual cosa genera un enorme malestar que pot provocar, en alguns casos, ideació suïcida o el suïcidi pròpiament dit (Baiocco et al., 2014; Scourfield, Roen i McDermott, 2008; Tominic et al., 2016). En aquest sentit, Aparicio-García et al. (2018) assenyalen ideació suïcida en un 70,3% de les persones trans*, mentre que Katz-Wise et al. (2018) reflecteixen tendències suïcides en un 15-30%.

3.3. Necessitats de les persones trans* en la infància i l'adolescència

El benestar de les persones trans* depèn, en gran mesura, que socialment es compregui la perspectiva d'identitat sexual, identitat de gènere i expressió de gènere des d'una visió positiva de la diversitat humana. Per tant, actuaran com a factors protectors per al benestar de la infància i l'adolescència trans* totes aquelles qüestions que impliquin relacions socials en les quals sentin reconeguda la seva identitat: associacions LGTB, activitats extraescolars, família, amistats i ocupació (Aparicio-García et al., 2018; Johns et al., 2018).

La discriminació, l'exclusió i la violència per motius d'identitat sexual, identitat de gènere i expressió de gènere es donen amb freqüència en la nostra societat.

los demás (ser un hombre y tener pecho, ser una mujer y tener pene, etc.); una diferencia con un impacto negativo clarísimo en el desarrollo de la persona que genera múltiples discriminaciones en la vida cotidiana.

La discriminación, la exclusión y la violencia por motivos de identidad sexual, identidad de género y expresión de género suceden con frecuencia en nuestra sociedad. En este sentido, es especialmente relevante la transfobia que tiene lugar en los centros escolares ante el silencio o el desconocimiento del profesorado, los equipos directivos y las propias familias.

Varios estudios han demostrado índices de violencia, tanto verbal como física, hacia jóvenes trans* (Duque y Teixidó, 2016; Federación Estatal de Lesbianas, Gais, Transexuales y Bisexuales, 2013; Platero, 2008). En este sentido, Aparicio-García et al. (2018) señalan que, en una muestra de 856 jóvenes de entre 14 y 25 años, en torno al 40% ha recibido violencia verbal en la escuela y fuera de esta; el 22,4% ha sufrido violencia física en la escuela; el 15,6% ha recibido violencia física fuera de la escuela; y el 20,9% ha sido víctima de ciberacoso escolar. Por su parte, Blondeel et al. (2018) llevan a cabo una revisión sistemática a partir de la cual concluyen que las tasas de violencia física se sitúan entre el 11,8% y el 68,2%, y las de violencia sexual, entre el 7,0% y el 49,1%, en personas transgénero.

Por otro lado, varios estudios han visibilizado dificultades específicas de las personas trans* en cuanto a tasas de depresión y ansiedad y de autoestima desajustada. En este sentido, Austin y Goodman (2016) muestran que la transfobia internalizada impacta negativamente sobre la autoestima. Por su parte, Katz-Wise et al. (2018) señalan, en población trans*, tendencias suicidas (del 15% al 30%), autolesiones (49%), síntomas depresivos clínicamente significativos (61%) y autoestima moderada.

El rechazo a la identidad o la transfobia interiorizada se muestra de diferentes formas. En este sentido, algunas personas trans* tienen un constante sentimiento de diferencia que puede dificultar el acercamiento a otras personas con las que no se sienten identificadas. De igual modo, las dudas sobre su identidad los llevan a cuestionarse, en algunas ocasiones, su orientación sexual, en un intento de encajar en la "normalidad" o de obtener una explicación a su sentir. También, algunas personas trans* pueden llegar a pensar que lo que sienten es solo una etapa y que se les pasará, reforzada esta cuestión por el discurso social que pone en duda la subjetividad de cada persona (García, 2013).

Todas estas cuestiones se entrecruzan con otras circunstancias como pueden ser la etnia, la cultura, el nivel socioeconómico, etc. Esto complejiza el sentir y la vivencia de las personas trans*, lo que genera un enorme malestar que puede provocar, en algunos casos, ideación suicida o el propio suicidio (Baiocco et al., 2014; Scourfield, Roen y McDermott, 2008; Tominic et al., 2016). En este sentido, Aparicio-García et al. (2018) señalan ideación suicida en un 70,3% de las personas trans*, mientras que Katz-Wise et al. (2018) reflejan tendencias suicidas en un 15-30% de ellas.

3.3. Necesidades de las personas trans* en la infancia y la adolescencia

El bienestar de las personas trans* depende, en gran medida, de que socialmente se comprenda la perspectiva de identidad sexual, identidad de género y expresión de género desde una visión positiva de la diversidad humana. Por lo tanto, actuarán

teachers, the school management teams and the families themselves is especially relevant.

Several studies have indicated rates of both verbal and physical violence towards trans* youths (Duque and Teixidó, 2016; State Federation of Lesbians, Gays, Transsexuals and Bisexuals, 2013; Platero, 2008). In this respect, Aparicio-García, Díaz-Ramiro, Rubio-Valdehita, et al. (2018) point out that, in a sample of 856 young people between 14 and 25 years old, around 40% have received verbal violence at school and outside of it, 22.4% have been victims of physical violence at school, 15.6% have been victims of physical violence outside of school and 20.9% have been victims of cyberbullying. For their part, Blondeel, Vasconcelos, García-Moreno et al. (2018) carry out a systematic review from which they conclude that the rates of physical violence are between 11.8% and 68.2% and sexual violence between 7.0% and 49.1% in transgender people.

On the other hand, various studies have made specific difficulties of trans* people visible in terms of depression and anxiety rates and misadjusted self-esteem. In this regard, Austin and Goodman (2016) show that internalized transphobia has a negative impact on self-esteem. For their part, Katz-Wise, Ehrensaft, Vettters et al. (2018) point out, in the trans* population, suicidal tendencies (15% to 30%), self-harm (49%), clinically significant depressive symptoms (61%) and moderate self-esteem.

The rejection of identity or internalized transphobia is shown in different ways. In this context, some trans* people have a constant feeling of difference that can make it hard to approach other people with whom they do not feel identified. Similarly, doubts about their identity lead them to question, on some occasions, their sexual orientation, in an attempt to fit into "normality" or to obtain an explanation for their feelings. Also, some trans* people may come to think that what they feel is just a phase and it will pass; this issue is reinforced by the social discourse that questions the subjectivity of each person (García, 2013).

All these issues intersect with other circumstances such as ethnicity, culture, socioeconomic status, etc. This complicates the feeling and experience of trans* people, generating huge discomfort that can cause, in some cases, suicidal ideas or suicide itself (Baiocco, Ioverno, Lonigro et al., 2014; Scourfield, Roen & McDermott, 2008; Tominic, Gálvez, Quiroz, et al., 2016). In this sense, Aparicio-García, Díaz-Ramiro, Rubio-Valdehita, et al. (2018) indicate suicidal ideation in 70.3%, while Katz-Wise, Ehrensaft, Vettters et al. (2018) reflect suicidal tendencies in 15-30% of trans* people.

3.3. Needs of trans* people in childhood and adolescence

The well-being of trans* people depends, to a large extent, on socially understanding the perspective of sexual identity, gender identity and gender expression from a positive vision of human diversity. Therefore, all issues that involve social relationships in which their identity feels recognized: LGTB associations, extracurricular activities, family, friends and employment, will act as protective factors for the well-being of trans* childhood and adolescence (Aparicio-García, Díaz -Ramiro, Rubio-Valdehita, et al., 2018; Johns, Beltran, Armstrong, et al., 2018).

Per la seva part, Veale et al. (2017) examinen, en un grup de joves d'entre 14 i 18 anys, la connexió escolar, la connexió familiar i la percepció de les amistats. El vincle familiar es configura com un dels factors més forts, juntament amb el grup de pares, per a la salut mental de les persones trans* (McConnell, Birkett i Mustanski, 2016; Pyne, 2012; Veale et al., 2017). També, en aquest sentit, Austin i Goodman (2016) assenyalen un impacte positiu de la connexió social en l'autoestima del jovent trans*.

Actualment, en els mitjans de comunicació encara en moltes ocasions les persones trans* es mostren com a marginades, víctimes d'agressions i en processos tortuosos de canvis físics i psicològics (García, 2013). La ràdio, la premsa, la televisió, les xarxes socials, etc., són agents socialitzadors de gran importància en la construcció de l'imaginari col·lectiu quant a la diversitat sexual (Missé, 2013). Per tant, en els mitjans de comunicació són necessaris, els referents positius que puguin actuar de models per a la infància i l'adolescència trans*.

Per acabar, és rellevant assenyalar la necessitat de la vivència positiva dels seus cossos, la qual està molt influenciada per l'entorn. Per tant, cal una mirada que accepti i valori la diversitat corporal més enllà del binomi normatiu home/dona. No són les persones trans* les que han de modificar el seu cos —això és només una possibilitat—, sinó que és la societat la que ha de passar d'un enfocament patologitzant cap a un enfocament de diversitat. Missé (2013, p. 67) reflecteix a la perfecció aquesta idea de la manera següent:

M'hauria agradat que en algunes sessions de teràpia psiquiàtrica, de grup, familiar, de parella, etc., m'haguessin ensenyat a mirar-me el cos, m'haguessin donat eines per estimar-lo i, sobretot, que no l'haguessin convertit en el responsable del meu malestar ni en el motor del meu odi. El problema, en efecte, no recau realment a operar-nos, sinó en quin és l'origen de l'odi cap al nostre cos que ens ha portat a la sala d'operacions i quina és la resposta que la medicina ha donat a aquest malestar.

Totes les persones implicades en processos, espais i moments educatius han de prendre consciència de la seva influència en la socialització per poder evitar o eliminar possibles desigualtats, dificultats i violències.

4. Recomanacions pràctiques per als centres educatius

Els centres educatius es configuren com un dels espais de socialització més rellevants en la vida de les persones pel nombre d'hores diàries, el nombre d'anys d'escolarització obligatòria, els aprenentatges acadèmics i, per descomptat, el potencial que ofereixen quant al desenvolupament de relacions interpersonals. Tenint en compte això, és de gran rellevància assenyalar que “les escoles són àmbits d'importància per a la producció i regulació d'identitats sexuals i de gènere, tant a dins com al món exterior” (Puche, Moreno i Pichardo, 2013, p. 210), i, per tant, totes les persones implicades en processos, espais i moments educatius n'han de prendre consciència per poder evitar o eliminar possibles desigualtats, dificultats i violències.

Es presenten dos aspectes rellevants a tenir en compte per a l'acompanyament als nens, nenes i adolescents trans* en els centres educatius: (1) la mirada amb la qual situar-nos davant la diversitat i (2) els escenaris i les relacions en què s'estableix aquest acompanyament. Tal com mostra la figura 1, aquests han d'estar íntimament relacionats i presents en qualsevol intervenció.

como factores protectores para el bienestar de la infancia y la adolescencia trans* todas aquellas cuestiones que impliquen relaciones sociales en las que sientan reconocida su identidad: asociaciones LGTB, actividades extraescolares, familia, amistades y empleo (Aparicio-García et ál., 2018; Johns et ál., 2018).

Por su parte, Veale, Peter, Travers, et ál. (2017) examinan, en un grupo de jóvenes de 14 a 18 años, la conexión escolar, la conexión familiar y la percepción de las amistades. El vínculo familiar se configura como uno de los factores más fuertes, junto con el grupo de padres, para la salud mental de las personas trans* (McConnell, Birkett y Mustanski, 2016; Pyne, 2012; Veale et ál., 2017). También, en este sentido, Austin y Goodman (2016) señalan un impacto positivo de la conexión social en la autoestima de los y las jóvenes trans*.

Actualmente, aún en muchas ocasiones las personas trans* en los medios de comunicación se muestran como marginadas, víctimas de agresiones y en procesos tortuosos de cambios físicos y psicológicos (García, 2013). La radio, la prensa, la televisión, las redes sociales, etc., son agentes socializadores de gran importancia en la construcción del imaginario colectivo en cuanto a la diversidad sexual (Missé, 2013). Por lo tanto, son necesarios, los referentes positivos en los medios de comunicación que puedan actuar de modelos para la infancia y la adolescencia trans*.

Por último, es relevante señalar la necesidad de la vivencia positiva de sus cuerpos. Esta vivencia está muy influenciada por el entorno. Por lo tanto, se necesita una mirada que acepte y valore la diversidad corporal más allá del binomio normativo hombre/mujer. No son las personas trans* las que deben modificar su cuerpo, pues esto es solo una posibilidad, sino que es la sociedad la que debe pasar de un enfoque patologizante hacia un enfoque de diversidad. Missé (2013, p. 67) refleja a la perfección esta idea de la siguiente forma:

Me hubiera gustado que en algunas sesiones de terapia psiquiátrica, de grupo, familiar, de pareja, etc., me hubiesen enseñado a mirar mi cuerpo, me hubiesen dado herramientas para quererlo y, sobre todo, que no lo hubiesen convertido en el responsable de mi malestar ni en el motor de mi odio. El problema, en efecto, no yace realmente en operarnos, sino en cuál es el origen del odio hacia nuestro cuerpo que nos ha llevado al quirófano y cuál es la respuesta que la medicina ha dado a este malestar.

4. Recomendaciones prácticas para los centros educativos

Los centros educativos se conforman como uno de los espacios de socialización más relevantes en la vida de las personas por el número de horas diarias, el número de años de escolarización obligatoria, los aprendizajes académicos y, por supuesto, el potencial que ofrecen en cuanto al desarrollo de relaciones interpersonales. Teniendo en cuenta esto, es de gran relevancia señalar que "las escuelas son ámbitos de importancia para la producción y regulación de identidades sexuales y de género, tanto dentro de ellas mismas como en el mundo exterior" (Puche, Moreno y Pichardo, 2013, p. 210), y, por lo tanto, todas las personas implicadas en procesos, espacios y momentos educativos deben tomar conciencia de ello para poder evitar o eliminar posibles desigualdades, dificultades y violencias.

For their part, Veale, Peter, Travers, et al. (2017) examine, in a group of young people aged 14-18 years, the school connections, the family connections, and the perception of friendship. The family bond is one of the strongest factors, along with the peer group, for the mental health of trans* people (McConnell, Birkett & Mustanski, 2016; Pyne, 2012; Veale, Peter, Travers, et al., 2017). Also, in this respect, Austin and Goodman (2016) point out a positive impact of social connections on the self-esteem of trans* youth.

Currently, on many occasions trans* people in the media are still portrayed as marginalized, victims of assaults and in tortuous processes of physical and psychological changes (García, 2013). Radio, press, television, social networks, etc., are very important socializing agents in the construction of the collective perception regarding sexual diversity (Missé, 2013). Therefore, positive references in the media are necessary, since they can act as role models for trans* childhood and adolescence.

Finally, it is relevant to point out the need for a positive experience of their bodies. This experience is highly influenced by the environment. Therefore, a vision is needed that accepts and values body diversity beyond the normative man / woman binomial. It is not trans* people who must modify their body, as this is just one possibility, but rather it is society that must move on from a pathologizing approach to a diversity approach. Missé (2013) perfectly reflects this idea in the following way:

I would have liked it if in some psychiatric, group, family, couple, therapy sessions, etc., they had taught me to look at my body, they had given me tools to love it and, above all, they had not made it responsible for my discomfort or the focus of my hate. The problem, in fact, does not really lie in the surgery itself, but in the origin of the hate towards our body that has led us to the operating room and the response that medicine has given to this discomfort (p. 67).

4. Practical recommendations for schools

Schools are one of the most relevant socialization spaces in people's lives due to the number of hours a day, the number of years of mandatory schooling, academic learning and, of course, the potential it offers in terms of development of interpersonal relationships. Bearing this in mind, it is highly relevant to point out that "schools are important areas for the production and regulation of sexual and gender identities, both within them and in the outside world" (Puche, Moreno and Pichardo, 2013, p. 210) and, therefore, all people involved in educational processes, spaces and moments must become aware of this in order to avoid and / or eliminate possible inequalities, difficulties and violence.

Two relevant aspects are presented to take into account for the support of trans* children and adolescents in schools: (1) the perspective with which we position ourselves towards diversity and (2) the scenarios and relationships where this support is established. As shown in figure 1, these must be closely related and present in any intervention.

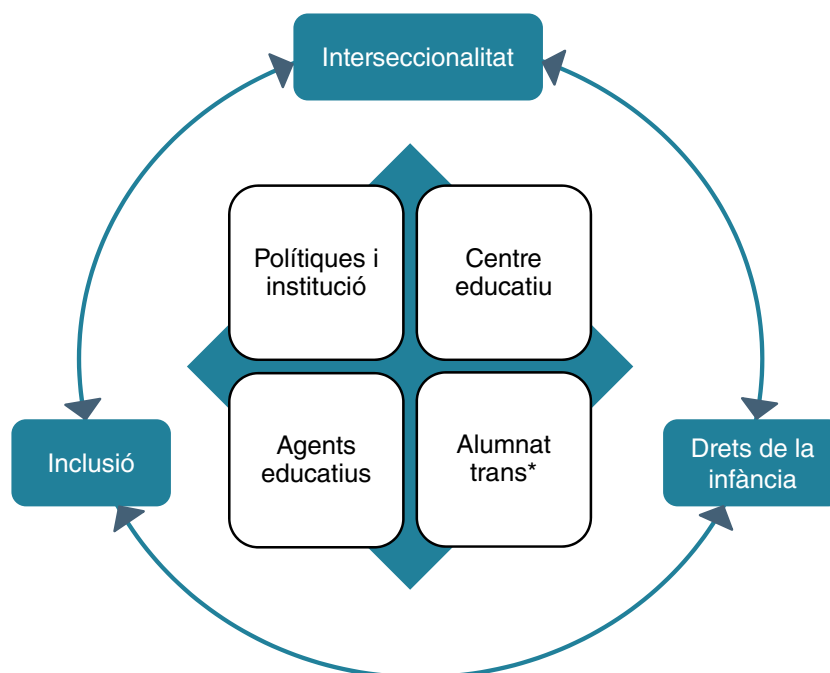

Figura 1. Eixos temàtics per a l'acompanyament educatiu i social de nens, nenes i adolescents trans*.

4.1. La mirada a la diversitat

La manera com mirem la realitat tindrà correspondència amb els marcs legals, amb les accions, amb les actituds i amb les formes de relacionar-nos. En aquest sentit, es proposa un marc d'abordament que prevegi tres qüestions fonamentals: una perspectiva des de la interseccionalitat, una visió inclusiva de l'educació i una posició basada en els drets de la infància.

4.1.1. La perspectiva d'interseccionalitat

Els inicis de la teoria de la interseccionalitat s'atribueixen a Kimberlé Crenshaw (1989), que posa en relació les múltiples i interconnectades formes de discriminació exercides contra dones de color a Amèrica del Nord. L'evolució de l'ús del terme ens fa reflexionar sobre la coexistència de diferents eixos de desigualtat que travessen totes les persones (encara que de manera diferent), entre els quals podem destacar la classe social, el nivell educatiu, la professió, l'ocupació, el nivell d'ingressos, la procedència cultural i ètnica, l'edat, l'orientació sexual o la identitat sexual i de gènere (Mason, s/d; Nash, 2008). És a dir, les persones, individualment, no encaixem de manera nítida en una única categoria, sinó que les nostres vides transcorren en relació amb identitats, privilegis i formes d'opressió ètnics, funcionals, sexuals i de gènere interconnectats que no poden abordar-se de manera individual. En altres paraules, la vulnerabilitat de cada persona té a veure més amb circumstàncies interseccionals que amb realitats acumulatives.

Així, davant una situació de dificultat d'una persona, no podem realitzar un apropament i acompanyament basant-nos únicament en un dels eixos de desigualtat, sinó que hem de comprendre i tenir en compte tots i cadascun dels que s'entrecreuen en aquest moment per poder fer un abordament holístic i eficaç.

Davant una situació de dificultat d'una persona, hem de comprendre i tenir en compte tots i cadascun dels eixos de dificultat que s'entrecreuen en aquest moment per poder fer un abordament holístic i eficaç.

Se presentan dos aspectos relevantes que hay que tener en cuenta para el acompañamiento a los niños, niñas y adolescentes trans* en los centros educativos: (1) la mirada con la que posicionarnos ante la diversidad y (2) los escenarios y relaciones en los que se establece este acompañamiento. Tal como muestra la figura 1, estos deben estar íntimamente relacionados y presentes en cualquier intervención.

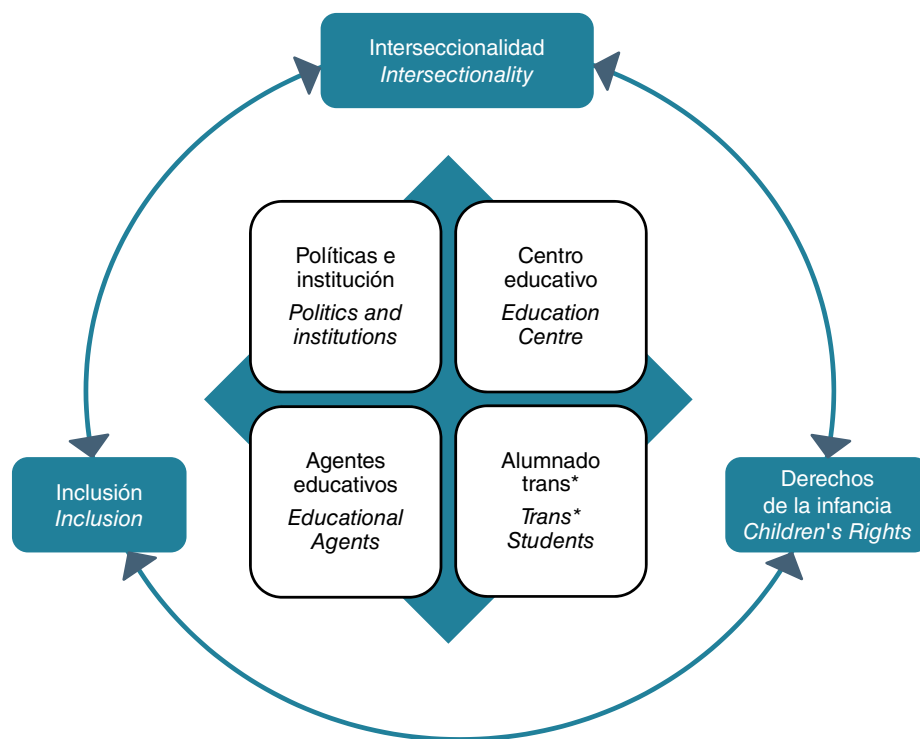

Figura 1. Ejes temáticos para el acompañamiento educativo y social de niños, niñas y adolescentes trans* / Figure 1. Thematic axes for the educational and social support of trans children and adolescents*.

4.1. La mirada a la diversidad

La forma en la que miramos la realidad tendrá correspondencia con los marcos legales, con las acciones, con las actitudes y con las formas de relacionarnos. En este sentido, se propone un marco de abordamiento que contemple tres cuestiones fundamentales: una perspectiva desde la interseccionalidad, una visión inclusiva de la educación y un posicionamiento basado en los derechos de la infancia.

4.1.1. La perspectiva de interseccionalidad

Los inicios de la teoría de la interseccionalidad se atribuyen a Kimberlé Crenshaw (1989), quien pone en relación las múltiples e interconectadas formas de discriminación ejercidas contra mujeres de color en Norteamérica. La evolución del uso del término nos hace reflexionar sobre la coexistencia de diferentes ejes de desigualdad que atraviesan a todas las personas (aunque de forma diferente), entre los que podemos destacar la clase social, el nivel educativo, la profesión, el empleo, el nivel de ingresos, la procedencia cultural y étnica, la edad, la orientación sexual o la identidad sexual y de género (Mason, s. f.; Nash, 2008). Esto es, las personas, individualmente, no encajamos de manera nítida en una única categoría, sino que nuestras vidas transcurren en relación con identidades, privilegios y formas de opresión étnicos, funcionales, sexuales y de género interconectados que no

4.1. How we look at diversity

The way we look at reality will correspond to legal frameworks, actions, attitudes and ways of relating. In this regard, a framework approach is proposed, which considers three fundamental issues: a perspective from intersectionality, an inclusive vision of education and a position based on Children's Rights.

4.1.1. The intersectionality perspective

The beginnings of the intersectionality theory are attributed to Kimberlé Crenshaw (1989), who relates the multiple and interconnected forms of discrimination exercised against women of color in North America. The evolution of the use of the term makes us reflect on the coexistence of different axes of inequality that cross all people (although in different ways), among which we can highlight social class, educational level, profession, employment, income level, cultural and ethnic origin, age, sexual orientation, and sexual and gender identity (Mason, nd; Nash, 2008). That is because people, individually, do not fit neatly into a single category, but rather our lives are spent in relation to interconnected ethnic, functional, sexual, and gender identities, privileges, and forms of oppression that cannot be addressed individually in an interconnected way. In other words, each person's vulnerability has more to do with intersectional circumstances than with cumulative realities.

Què podem fer des de la perspectiva d'interseccionalitat?

- Ser-hi presents i fomentar l'autonomia.
- Pensar en termes d'aliances, privilegis i espais comuns.
- Evidenciar i pal·liar les estratègies de poder i les normes socials naturalitzades.

4.1.2. La visió inclusiva de l'educació

Des d'un punt de vista de l'educació inclusiva, partim d'una visió positiva de les diferències, és a dir, entenem que el problema no són les diferències, sinó les jerarquies que s'estableixen a partir de categoritzar unes diferències com a "normalitat" i d'altres com a "trastorns/patologies". Aquesta posició ens permet desplegar diverses mesures i suports destinats a tot l'alumnat, per així afavorir el desenvolupament personal, acadèmic i social a partir de la consolidació de competències, habilitats i actituds.

Tal com assenyalen Booth i Ainscow (2015, p. 24), la inclusió:

És un enfocament basat en principis per a la millora de l'educació i la societat. Està vinculat a la participació democràtica dins i fora de l'educació. No es tracta d'un aspecte de l'educació relacionat amb un determinat grup d'estudiants. Té a veure amb la coherència en les activitats de millora o innovació que habitualment es duen a terme als centres escolars a través d'una varietat d'iniciatives, perquè convergeixin en la tasca de fomentar l'aprenentatge i la participació de tothom: els estudiants i les seves famílies, el personal, l'equip directiu i altres membres de la comunitat.

D'aquesta manera, l'educació inclusiva ha de fomentar estructures igualitàries, participatives, comunitàries, sostenibles i diverses, per tal de promoure, així, relacions de respecte, bons tractes, confiança, compromís, solidaritat, interdependència i autonomia.

Què podem fer des de la visió inclusiva de l'educació?

- Elaborar mesures i estratègies per disminuir les barreres amb les quals es troba l'alumnat.
- Potenciar l'aprenentatge col·laboratiu i la participació comunitària.
- Afavorir la comprensió de la diversitat com un valor.

4.1.3 La posició basada en els drets de la infància

Comprendre la infància i l'adolescència de manera integral suposa incorporar com a propi l'enfocament basat en els drets de la infància i donar compliment a la Convenció dels Drets de l'Infant, és a dir, complir amb l'interès superior de l'infant en totes les accions realitzades amb i per als nens, nenes i adolescents. Això significa un canvi cap a una posició menys "adul·tocèntrica", fet que comporta partir dels interessos dels nens, nenes i adolescents, així com considerar-los subjectes actius del desenvolupament de les seves capacitats.

Aquest enfocament suposa diferents implicacions, tant per als adults com per als mateixos nens, nenes i adolescents. Els adults han de protegir els infants davant de situacions de discriminació, aïllament i assetjament per raons d'identitat de gènere, així com pal·liar la violència silenciosa sustentada per estructures de desigualtat culturalment arrelades: segregació per sexes, assignacions de gènere, naturalització d'estereotips, etc. Això

L'educació inclusiva ha de fomentar estructures igualitàries, participatives, comunitàries, sostenibles i diverses, per tal de promoure, així, relacions de respecte, bons tractes, confiança, compromís, solidaritat, interdependència i autonomia.

pueden abordarse de manera individual. En otras palabras, la vulnerabilidad de cada persona tiene que ver más con circunstancias interseccionales, que con realidades acumulativas.

Así, ante una situación de dificultad de una persona, no podemos realizar un acercamiento y acompañamiento basándonos únicamente en uno de los ejes de desigualdad, sino que debemos comprender y tener en cuenta todos y cada uno de los que se entrecruzan en ese momento para poder hacer un abordamiento holístico y eficaz.

¿Qué podemos hacer desde la perspectiva de interseccionalidad?

- Estar presentes y fomentar la autonomía.
- Pensar en términos de alianzas, privilegios y espacios comunes.
- Evidenciar y paliar las estrategias de poder y las normas sociales naturalizadas.

4.1.2. La visión inclusiva de la educación

Desde un punto de vista de la educación inclusiva, partimos de una visión positiva de las diferencias, es decir, entendemos que el problema no son las diferencias, sino las jerarquías que se establecen a partir de categorizar unas diferencias como “normalidad” y otras como “trastornos/patologías”. Esta posición nos permite desplegar distintas medidas y soportes destinados a todo el alumnado, para así favorecer el desarrollo personal, académico y social a partir de la consolidación de competencias, habilidades y actitudes.

Tal como señalan Booth y Ainscow (2015, p. 24), la inclusión:

Es un enfoque basado en principios para la mejora de la educación y la sociedad. Está vinculado a la participación democrática dentro y fuera de la educación. No se trata de un aspecto de la educación relacionado con un determinado grupo de estudiantes. Tiene que ver con la coherencia en las actividades de mejora o innovación que habitualmente se llevan a cabo en los centros escolares bajo una variedad de iniciativas, para que converjan en la tarea de fomentar el aprendizaje y la participación de todo el mundo: los estudiantes y sus familias, el personal, el equipo directivo, y otros miembros de la comunidad.

De este modo, la educación inclusiva debe fomentar estructuras igualitarias, participativas, comunitarias, sostenibles y diversas, para promover, así, relaciones de respeto, buenos tratos, confianza, compromiso, solidaridad, interdependencia y autonomía.

¿Qué podemos hacer desde la visión inclusiva de la educación?

- Elaborar medidas y estrategias para disminuir las barreras con las que se encuentra el alumnado.
- Potenciar el aprendizaje colaborativo y la participación comunitaria.
- Favorecer la comprensión de la diversidad como un valor.

4.1.3. El posicionamiento basado en los derechos de la infancia

Comprender la infancia y la adolescencia de forma integral supone incorporar como propio el enfoque basado en los derechos de la infancia y dar cumplimiento a la Convención sobre los Derechos del Niño, es decir, cumplir con el interés superior del

Thus, when facing a person's situation of difficulty, we cannot approach and support solely based on one of the axes of inequality, but rather we must understand and take into account each and every one of those that intersect at that moment in order to tackle it with a holistic and effective approach.

What can we do from the perspective of intersectionality?

- Be present and promote autonomy
- Think in terms of alliances, privileges and common spaces
- Highlight and deal with power strategies and naturalized social norms

4.1.2. The inclusive vision of education

From an inclusive education perspective, we start from a positive view of differences, that is we understand that the problem is not differences, but rather the hierarchies that are established by categorizing some differences as “normality” and others as “disorders / pathologies”. This position allows us to deploy various measures and supports aimed at all students, in order to favor personal, academic and social development from the consolidation of competences, skills and attitudes.

As Booth and Ainscow (2015) point out about inclusion:

It is a principles-based approach to the improvement of education and society. It is linked to democratic participation inside and outside of education. It is not an aspect of education related to a specific group of students. It has to do with the coherence in the improvement or innovation activities that are usually carried out in schools under a variety of initiatives, so that they converge in the task of promoting learning and participation from everyone: students and their families, staff, leadership team, and other community members (p. 24).

Thus, inclusive education must foster egalitarian, participatory, community, sustainable and diverse structures thus fostering relationships of respect, good treatment, trust, commitment, solidarity, interdependence and autonomy.

What can we do from the inclusive vision of education?

- Develop measures and strategies to reduce the barriers that students encounter
- Promote collaborative learning and community participation
- Promote the understanding of diversity as a value

4.1.3. Positioning based on the Rights of the Child

Understanding childhood and adolescence in a comprehensive way implies incorporating the child-rights based approach and complying with the Convention on the Rights of the Child. In other words, complying with the best interests of the child in all actions carried out with and for children and adolescents. This represents a change towards a less adult-centric position that involves starting from the interests of children and adolescents, as well as considering them as active subjects in the development of their capacities.

This approach has different implications both for adults and for children and adolescents themselves. Adults must protect children from situations of discrimination, isolation

inclou repensar-ne el comportament i l'actitud per preservar la diversitat i afavorir l'equitat i la igualtat. Al mateix temps, és necessari oferir oportunitats a la infància i l'adolescència per al desenvolupament de la seva autonomia progressiva i la prioritització dels seus interessos. En pot ser una mostra respectar-ne la privacitat, brindar-los l'oportunitat d'expressar-se, així com aportar-los informació perquè puguin construir la seva identitat.

De la mateixa manera, aplicar l'enfocament de drets de la infància aporta als nens, nenes i adolescents un coneixement real dels seus drets i, també, de les seves responsabilitats. D'acord amb Vaquero, Urrea i Mundet (2014), augmenta la seva autoprotecció perquè saben quan i com es reconeixen, s'ignoren o es violen els seus drets. A més, desenvolupen les seves habilitats de pensament crític i compromís ètic i augmenten la seva capacitat d'acció, la qual cosa contribueix al desenvolupament de la societat.

Què podem fer des de la posició basada en els drets de la infància?

- Protegir les persones de les violències i la discriminació basades en la identitat de gènere.
- Afavorir l'autonomia progressiva de nens, nenes i adolescents trans* d'acord amb la seva edat i maduresa.
- Respectar la privacitat, el dret a decidir i la llibertat d'expressió de l'alumnat.

4.2. Escenaris, relacions i persones

L'acompanyament educatiu i social de nens, nenes i adolescents trans* no pot ser una acció puntual, sinó que ha d'aglutinar estratègies que suposin canvis estructurals per a la no-discriminació i la promoció de la diversitat de gènere. En aquest sentit, i des d'una perspectiva ecològica, els escenaris educatius que freqüenten els nens, nenes i adolescents trans*, així com les relacions que s'estableixen entre les persones que conflueixen en aquests espais, és un aspecte a considerar i sobre el qual es presenten recomanacions.

4.2.1. Polítiques i institució

Les polítiques educatives estatals i autonòmiques, així com la regulació pròpia de cada centre educatiu, resulten de gran rellevància per a l'acompanyament a les persones trans*. En aquest sentit, és necessari que el coneixement i el respecte a la diversitat sexual i de gènere figurin en els documents institucionals del centre escolar de manera explícita (projecte educatiu, pla d'acció tutorial, reglament de règim intern, plans d'atenció a la diversitat, plans de convivència, etc.). Han d'establir-se fites educatives, normes i conseqüències, basades en principis ètics i que tinguin en compte les potencialitats que la diversitat sexual i de gènere proporcionen a la comunitat educativa, així com les possibles dificultats de les persones trans*. Al seu torn, han de configurar un sistema d'orientacions compartides per totes les persones que componen la comunitat educativa.

Algunes accions concretes en aquest àmbit són:

- Partir de la legislació estatal i autonòmica, per incloure el ple desenvolupament de l'alumnat entre els fins educatius. Els processos educatius que es donin als centres escolars han de tenir com a base el respecte als drets i les llibertats fonamentals, així com a les responsabilitats individuals i socials que totes les persones tenen.

L'acompanyament educatiu i social de nens, nenes i adolescents trans* no pot ser una acció puntual, sinó que ha d'aglutinar estratègies que suposin canvis estructurals per a la no-discriminació i la promoció de la diversitat de gènere.

niño o niña en todas las acciones realizas con y para los niños, niñas y adolescentes. Eso significa un cambio hacia un posicionamiento menos “adultocéntrico”, lo que comporta partir de los intereses de los niños, niñas y adolescentes, así como considerarlos sujetos activos del desarrollo de sus capacidades.

Este enfoque conlleva diferentes implicaciones tanto para los adultos como para los propios niños, niñas y adolescentes. Los adultos deben proteger a los niños y niñas ante situaciones de discriminación, aislamiento y acoso por razones de identidad de género, así como paliar la violencia silenciosa sustentada por estructuras de desigualdad culturalmente arraigadas: segregación por sexos, asignaciones de género, naturalización de estereotipos, etc. Esto incluye repensar su comportamiento y actitud para preservar la diversidad y favorecer la equidad y la igualdad. Al mismo tiempo, es necesario ofrecer oportunidades a la infancia y la adolescencia para el desarrollo de su autonomía progresiva y la priorización de sus intereses. Muestra de ello puede ser respetar su privacidad, brindarles la oportunidad de expresarse, así como aportarles información para que puedan construir su identidad.

Del mismo modo, aplicar el enfoque de derechos de infancia aporta a los niños, niñas y adolescentes un conocimiento real de sus derechos y, también, de sus responsabilidades. De acuerdo con Vaquero, Urrea y Mundet (2014), aumenta su autoprotección porque saben cuándo y cómo se reconocen, ignoran o violan sus derechos. Además, desarrollan sus habilidades de pensamiento crítico y compromiso ético y aumentan su capacidad de acción, lo que contribuye al desarrollo de la sociedad.

¿Qué podemos hacer desde el posicionamiento basado en los derechos de la infancia?

- Proteger a las personas contra las violencias y la discriminación basadas en la identidad de género.
- Favorecer la autonomía progresiva de niños, niñas y adolescentes trans* de acuerdo con su edad y madurez.
- Respetar la privacidad, el derecho a decidir y la libertad de expresión del alumnado.

4.2. Escenarios, relaciones y personas

El acompañamiento educativo y social de niños, niñas y adolescentes trans* no puede ser una acción puntual, sino que debe aglutinar estrategias que supongan cambios estructurales para la no discriminación y la promoción de la diversidad de género. En este sentido, y desde una perspectiva ecológica, los escenarios educativos que frecuentan los niños, niñas y adolescentes trans*, así como las relaciones que se establecen entre las personas que confluyen en estos espacios, son un aspecto que hay que considerar y sobre el cual se presentan recomendaciones.

4.2.1 Políticas e institución

Las políticas educativas estatales y autonómicas, así como la regulación propia de cada centro educativo, resultan de gran relevancia para el acompañamiento a las personas trans*. En este sentido, es necesario que el conocimiento y el respeto a la diversidad sexual y de género estén en los documentos institucionales del centro escolar de forma explícita (proyecto educativo, plan de acción tutorial, reglamento de régimen interno, planes de atención a la diversidad, planes de convivencia, etc.). Deben establecerse metas educativas, normas y consecuencias, basadas en principios éticos y que tengan en cuenta

and harassment for reasons of gender identity. They must also alleviate the silent violence sustained by culturally rooted structures of inequality: segregation by sex, gender assignments, naturalization of stereotypes, etc. This includes rethinking your behavior and attitude to preserve diversity and promote equity and equality. At the same time, it is necessary to offer opportunities to children and adolescents for the development of their progressive autonomy and the prioritization of their interests. An example of this can be respecting their privacy, giving them the opportunity to express themselves, as well as providing them with information so that they can build their identity.

In the same way, applying the child-rights based approach gives children and adolescents real knowledge of their rights and, also, of their responsibilities. According to Vaquero, Urrea and Mundet (2014), their self-protection increases because they know when and how their rights are recognized, ignored or violated. In addition, they develop their critical thinking skills and ethical commitment and increase their capacity for action, contributing to the development of society.

What can we do from a position based on the Rights of the Child?

- Protect people against violence and discrimination based on gender identity
- Promote the progressive autonomy of trans* children according to their age and maturity
- Respect the privacy, the right to decide and the freedom of expression of the students

4.2. Scenarios, relationships, and people

Educational and social support for trans* children and adolescents cannot be a specific action, but must bring together strategies that involve structural changes for non-discrimination and the promotion of gender diversity. In this context, and from an ecological perspective, the educational settings frequented by trans* children and adolescents, as well as the relationships established between the people who come together in these spaces, is an aspect to consider and on which to present recommendations.

4.2.1. Policies and institution

State and regional educational policies, as well as the regulations of each school, are highly relevant for the support of trans* people. In this sense, it is necessary for the knowledge and respect for sexual and gender diversity to explicitly exist in the institutional documents of the school (Educational Project, Tutorial Action Plan, Internal Regulations, Plans of attention to diversity, Coexistence Plans, etc.). Educational goals, norms and consequences should be established, based on ethical principles and taking into account the potentialities that sexual and gender diversity provides to the educational community, as well as the possible difficulties of trans* people. In turn, they must shape a system of orientation shared by all the people who make up the educational community.

Some specific actions in this area are:

- Based on state and regional legislation, include the full development of students among educational purposes.

- Fer una diagnosi del centre educatiu, analitzant-ne fortalises i febleses en l'àmbit de la diversitat sexual. A partir d'això, s'ha de dissenyar un pla d'actuació que s'avaluarà, es revisarà i es modificarà periòdicament. En aquests processos, és necessari que hi participi tota la comunitat educativa.
- Elaborar protocols dirigits al professorat per establir pautes d'acció en cas que un alumne o alumna verbalitzi o mostri malestar vinculat a la identitat sexual, la identitat de gènere o l'expressió de gènere. Aquests seran especialment rellevants en les primeres etapes evolutives (educació infantil i educació primària), si bé han de considerar-se en totes les etapes del desenvolupament (inclosa l'educació secundària).
- Afavorir el canvi de nom i de sexe en la documentació administrativa d'ús intern al centre escolar, així com l'ús durant l'escolarització de l'alumne o l'alumna en qüestió.
- Garantir el dret a utilitzar la roba amb la qual l'alumnat trans* se senti més còmode, també en aquells centres escolars on s'empra uniforme.
- Oferir a l'alumnat trans*, si així ho desitja, triar el grup que es correspongui amb la identitat sexual o de gènere amb la qual s'identifica, en el cas de competicions esportives o altres activitats en què s'organitzen per sexes.
- Possibilitar, en l'atenció a la diversitat de l'alumnat, els recursos materials, temporals i humans que permetin dur a terme un abordament de les seves necessitats individuals i grupals. A més, l'atenció a la diversitat no pot centrar-se únicament en el desenvolupament acadèmicocognitiu de l'alumnat, sinó que ha de ser prou ampli per poder implicar aspectes socioemocionals.
- Oferir, en tots els espais dels centres escolars, possibilitats de visibilitzar la diversitat humana, amb especial atenció a la diversitat sexual i de gènere. La calidesa d'aquests espais ajudarà o dificultarà la inclusió de l'alumnat i, per tant, la seva vivència personal i relacional al centre. En aquest sentit, s'ha de pensar en la difusió del mateix centre (pàgina web, xarxes socials, etc.), la distribució de les aules, els elements decoratius dels passadissos i de les classes, el disseny dels banys i dels vestidors, les sales d'estudi i biblioteques, els llocs de recepció d'alumnat i de famílies, etc.
- Proporcionar recursos d'assessorament i d'acompanyament sobre diversitat sexual al mateix centre, atesos, preferentment, per equips multidisciplinaris (orientació escolar, educació i treball social, sexologia, psicologia, etc.), en els quals participin tant professionals del mateix centre educatiu com externs.
- Establir vincles permanents entre els centres escolars i altres professionals, associacions o organitzacions que puguin intervenir o assessorar en qüestions relacionades amb la identitat sexual, la identitat de gènere i els comportaments de gènere no normatius.

El centre educatiu és un dels espais de referència i on els nens, nenes i adolescents passen més temps. És per això que ha de ser un espai respectuós i amigable per als qui en formen part.

4.2.2. Centre educatiu

El centre educatiu és un dels espais de referència i on els nens, nenes i adolescents passen més temps. És per això que ha de ser un espai respectuós i amigable per als qui en formen part. Els espais que el configuren, així com el seu funcionament, la cultura i els aspectes relacionals que s'hi estableixen, han d'anar en la línia de la promoció de la diversitat de gènere. D'acord amb això, resulta rellevant tenir en compte tres qüestions: la participació de l'alumnat al centre, l'acció tutorial i les activitats d'aula.

las potencialidades que la diversidad sexual y de género proporcionan a la comunidad educativa, así como las posibles dificultades de las personas trans*. A su vez, deben configurar un sistema de orientaciones compartidas por todas las personas que componen la comunidad educativa.

Algunas acciones concretas en este ámbito son:

- Partir de la legislación estatal y autonómica, para incluir el pleno desarrollo del alumnado entre los fines educativos. Los procesos educativos que se den en los centros escolares deben tener como base el respeto a los derechos y libertades fundamentales, así como a las responsabilidades individuales y sociales que todas las personas tienen.
- Hacer un diagnóstico del centro educativo, analizando fortalezas y debilidades en el ámbito de la diversidad sexual. A partir de esto, se debe diseñar un plan de actuación que se evaluará, revisará y modificará periódicamente. En estos procesos, es necesario que participe toda la comunidad educativa.
- Elaborar protocolos dirigidos al profesorado para establecer pautas de acción en caso de que un alumno o alumna verbalice o muestre malestar vinculado a la identidad sexual, la identidad de género o la expresión de género. Estos serán especialmente relevantes en las primeras etapas evolutivas (educación infantil y educación primaria), si bien deben considerarse en todas las etapas del desarrollo (incluida la educación secundaria).
- Favorecer el cambio de nombre y de sexo en la documentación administrativa de uso interno en el centro escolar, así como el uso durante la escolarización del alumno o alumna en cuestión.
- Garantizar el derecho a utilizar la ropa con la que el alumnado trans* se sienta más cómodo, también en aquellos centros escolares donde se lleva uniforme.
- Ofrecer al alumnado trans*, si así lo desea, elegir el grupo que corresponda con la identidad sexual o de género con la que se identifique, en el caso de competiciones deportivas u otras actividades en las que se organizan por sexos.
- Posibilitar, en la atención a la diversidad del alumnado, los recursos materiales, temporales y humanos que permitan llevar a cabo un abordaje de sus necesidades individuales y grupales. Además, la atención a la diversidad no puede centrarse únicamente en el desarrollo académico-cognitivo de los alumnos y alumnas, sino que tiene que ser lo suficientemente amplio como para poder implicar aspectos socioemocionales del alumnado.
- Ofrecer, en todos los espacios de los centros escolares, posibilidades de visibilizar la diversidad humana, con especial atención a la diversidad sexual y de género. La calidez de estos espacios va a ayudar o a dificultar la inclusión del alumnado y, por ende, su vivencia personal y relacional en el centro. En este sentido, se debe pensar en la difusión del propio centro (página web, redes sociales, etc.), la distribución de las aulas, los elementos decorativos de los pasillos y clases, el diseño de los aseos y los vestuarios, las salas de estudio y bibliotecas, los lugares de recepción de alumnado y familias, etc.
- Proporcionar recursos de asesoramiento y acompañamiento sobre diversidad sexual en el propio centro, atendidos, preferentemente, por equipos multidisciplinares (orientación escolar, educación y trabajo social, sexología, psicología, etc.) en los que participen profesionales del propio centro educativo y externos a este.

The educational processes that take place in schools must be based on respect for fundamental rights and freedoms, as well as the individual and social responsibilities that all people have.

- Make a diagnosis of the school, analyzing strengths and weaknesses in the area of sexual diversity. From this, an action plan must be designed that will be evaluated, reviewed and modified periodically. It is necessary for the entire educational community to participate in these processes.
- Develop protocols for teachers to establish guidelines for action in the event that a student verbalizes and / or shows discomfort related to sexual identity, gender identity and / or gender expression. These will be especially relevant in the early developmental stages (early childhood education and primary education), although they should be considered at all stages of development (including post-primary education).
- Favor a change of name and gender in the administrative documentation for internal use in the school, as well as use during the schooling of the student in question.
- Guarantee the right to wear the clothing that trans* students feel most comfortable with, including in those schools where mandatory uniforms are used.
- Offer trans* students, if they so wish, to choose the group that corresponds to the sexual and / or gender identity with which they identify, in the case of sports competitions or other activities where they are organized by gender.
- Enable, in the attention to the diversity of the students, material, temporary and human resources which allow an approach to the individual and group needs of the student. Furthermore, attention to diversity cannot focus solely on the academic-cognitive development of the students but must be broad enough to be able to involve the socio-emotional aspects of the students.
- Offer, in all spaces of the school, possibilities to make human diversity visible, with special attention to sexual and gender diversity. The warmth of these spaces will help or hinder the inclusion of students and, therefore, their personal and relational experience in the school. In this respect, one should think about the dissemination of the school itself (website, social networks, etc.), the distribution of the classrooms, the decorative elements of the corridors and classrooms, the design of the toilets and changing rooms, the study rooms / libraries, reception spaces for students and families, etc.
- Provide counseling and support resources on sexual diversity in the center itself, attended, preferably, by multidisciplinary teams (school guidance, social work, sexology, psychology, etc.) in which professionals from the school itself and external to it participate.
- Establish permanent links between schools and other professionals, associations or organizations that can intervene and / or advise on issues related to sexual identity, gender identity and non-normative gender behaviors.

4.2.2. School

The school is one of the reference spaces where children and adolescents spend more time. That is why it must be a respectful and friendly space for those who are part of it. The spaces that shape it, as well as its daily functioning, culture and relational aspects that are established in it, must be in line with the promotion of gender diversity. Accordingly, it is important

Algunes accions concretes en aquest àmbit són:

- Implicar l'alumnat en les decisions del centre i, sobretot, en les decisions relacionades amb la convivència a l'aula. La participació de l'alumnat en els centres educatius ha de ser una realitat i no una mera declaració d'intencions que es plasmi a través d'enquestes de satisfacció sobre activitats i accions realitzades durant l'any acadèmic.
- Actuar amb el màxim grau d'obertura davant la diversitat, sense imposar estereotips ni rols, així com sense pressuposar qüestions relatives a la identitat sexual, la identitat de gènere o l'orientació sexual. En aquest sentit, s'ha de fer explícit el rebuig a tota mena de discriminació o violència per raó d'identitats o expressió de gènere.
- Evitar les etiquetes que imposen jerarquies, i que patologitzen unes vivències o situacions enfront d'unes altres que són considerades "les normals". L'etiquetatge corre el perill de limitar el món de les persones que són identificades amb tals constructes que, en moltes ocasions, semblen unívocs, estables i tancats.
- Parar atenció a qualsevol signe d'aïllament, agressivitat, estrès o canvi sobtat que pugui mostrar un alumne o alumna. És necessari aprofundir en la construcció del clima d'aula, així com en la dimensió afectiva de l'educació, la qual cosa afavorirà la protecció efectiva de l'alumnat enfront de possibles situacions de malestar. Si bé aquí l'acció tutorial té un paper fonamental, tot el professorat ha de tenir en compte aquestes qüestions.
- Analitzar i visibilitzar els biaixos heteronormatius i androcèntrics presents en els llibres de text, la premsa, el cinema, les xarxes socials i en tots aquells materials que s'utilitzin en les sessions de classe.
- Revisar l'ús del llenguatge, i fomentar un llenguatge inclussiu tant en la documentació oficial com per part de la comunitat educativa en el seu dia a dia.

L'actitud i els comportaments dels agents educatius han d'afavorir la diversitat i influir en el canvi de concepció de les identitats i de l'atenció dels nens, nenes i adolescents trans*.

4.2.3. Agents educatius

Com a principals agents educatius i de socialització es consideren tant les famílies com el professorat. El centre escolar ha d'acollir i tractar tot l'alumnat igual, i per això és necessari que, a més de principis ètics i espais amigables, l'actitud i els comportaments dels agents educatius afavoreixin la diversitat i influeixin en el canvi de concepció de les identitats i de l'atenció dels nens, nenes i adolescents trans*. D'acord amb això, resulta rellevant la formació i la sensibilització dels agents educatius en aquest aspecte, així com l'adequació de les seves competències a la realitat educativa actual.

Algunes accions concretes en aquest àmbit són:

- Crear oportunitats perquè el professorat dialogui. Si bé el coneixement i els recursos són importants, és igualment important que els professors i professores puguin intercanviar les seves pors, dubtes i solucions i superin l'aïllament amb el desenvolupament de processos de suport i l'intercanvi d'experiències.
- Formar i sensibilitzar el professorat en qüestions de diversitat sexual. És necessari proveir de coneixements, estratègies i eines als professors i professores, tant durant els estudis universitaris de grau i màster com mitjançant formació contínua per a aquelles persones que exerceixen la docència. D'aquesta manera, el professorat estarà més ben preparat per poder detectar situacions que tinguin a

- Establecer vínculos permanentes entre los centros escolares y otros profesionales, asociaciones u organizaciones que puedan intervenir o asesorar en cuestiones relacionadas con la identidad sexual, la identidad de género y los comportamientos de género no normativos.

4.2.2. Centro educativo

El centro educativo es uno de los espacios de referencia y donde los niños, niñas y adolescentes pasan más tiempo. Es por ello por lo que debe ser un espacio respetuoso y amigable para los que forman parte de él. Los espacios que lo configuran, así como su funcionamiento, la cultura y los aspectos relacionales que se establecen en él, deben ir en la línea de la promoción de la diversidad de género. De acuerdo con ello, resulta de relevancia tener en cuenta tres cuestiones: la participación del alumnado en el centro, la acción tutorial y las actividades de aula.

Algunas acciones concretas en este ámbito son:

- Implicar al alumnado en las decisiones del centro y, sobre todo, en las decisiones relacionadas con la convivencia en el aula. La participación del alumnado en los centros educativos debe ser una realidad y no una mera declaración de intenciones que se plasme a través de encuestas de satisfacción sobre actividades y acciones realizadas durante el año académico.
- Actuar con el máximo grado de apertura ante la diversidad, sin imponer estereotipos ni roles, así como sin presuponer cuestiones relativas a la identidad sexual, la identidad de género o la orientación sexual. En este sentido, se debe hacer explícito el rechazo hacia toda forma de discriminación o violencia por razón de identidades o expresión de género.
- Evitar las etiquetas que imponen jerarquías, y que patologizan unas vivencias o situaciones frente a otras que son consideradas "las normales". El etiquetaje corre el peligro de limitar el mundo de las personas que son identificadas con tales constructos que, en muchas ocasiones, parecen unívocos, estables y cerrados.
- Prestar atención a cualquier signo de aislamiento, agresividad, estrés o cambio repentino que pueda mostrar un alumno o alumna. Es necesario profundizar en la construcción del clima de aula, así como en la dimensión afectiva de la educación, lo cual favorecerá la protección efectiva del alumnado frente a posibles situaciones de malestar. Si bien aquí la acción tutorial tiene un papel fundamental, todo el profesorado debe tener en cuenta estas cuestiones.
- Analizar y visibilizar los sesgos heteronormativos y androcéntricos presentes en los libros de texto, la prensa, el cine, las redes sociales y en todos aquellos materiales que se utilicen en las sesiones de clase.
- Revisar el uso del lenguaje, y fomentar un lenguaje inclusivo tanto en la documentación oficial como por parte de la comunidad educativa en su día a día.

4.2.3. Agentes educativos

Como principales agentes educativos y de socialización se consideran tanto las familias como el profesorado. El centro escolar debe acoger y tratar a todo el alumnado por igual, y por ello es necesario que, además de principios éticos y espacios amigables, la actitud y los comportamientos de los agentes educativos favorezcan la diversidad e influyan en el cambio de concepción de las identidades y de la atención de los niños, ni-

to consider three issues: student participation in the school, tutorial action and classroom activities.

Some specific actions in this area are:

- Involve students in school decisions and, above all, in decisions related to coexistence in the classroom. Student participation in schools must be a reality and not a mere declaration of intent that is reflected through satisfaction surveys on activities and actions carried out during the academic year.
- Act with the maximum degree of openness to diversity, without imposing stereotypes or roles, as well as without presupposing issues related to sexual identity, gender identity or sexual orientation. In this context, the rejection of all forms of discrimination and / or violence based on gender identities and / or expression must be made explicit.
- Avoid labels that impose hierarchies, pathologizing some experiences and / or situations compared to others that are considered "normal". Labeling runs the risk of limiting the world of people who are identified with such constructs that, on many occasions, seem univocal, stable and closed.
- Pay attention to any signs of isolation, aggressiveness, stress or sudden change that a student may show. It is necessary to deepen the construction of the classroom climate, as well as the affective dimension of education, which will favor the effective protection of students against possible situations of discomfort. Although, here, the tutorial action plays a fundamental role, all teachers must take these issues into account.
- Analyze and make visible the heteronormative and androcentric biases present in textbooks, the press, cinema, social networks and in all those materials used in class sessions.
- Review the use of language, fostering inclusive language both in official documentation and by the educational community in its daily life.

4.2.3. Educational agents

The main educational and socialization agents are both families and teachers. The school must welcome and treat all students equally and, therefore, it is necessary that, in addition to ethical principles and friendly spaces, the attitude and behaviors of educational agents must favor diversity and influence the change of conception of identities and care of trans* children and adolescents. Accordingly, the training and awareness of educational agents in this regard is relevant, as well as the adaptation of their competences to the current educational reality.

Some specific actions in this area are:

- Create opportunities for teachers to dialogue. Although knowledge and resources are important, it is equally important that teachers can exchange fears, doubts and solutions that they may have and overcome isolation by developing support processes and exchange of experiences.
- Train and sensitize teachers on issues of sexual diversity. It is necessary to provide knowledge, strategies and tools to teachers, both during Bachelor Degree and Master Studies, as well as through Continuing Professional Development of

veure amb comportaments de gènere no normatius o identitats trans*, així com per intervenir en aquests casos.

- Analitzar els materials de classe per garantir la visibilització de la diversitat sexual en forma de valor i no de patologia. També és d'interès l'elaboració de material propi, amb implicació de l'alumnat, que pugui donar lloc a un aprenentatge més significatiu a partir de la realitat viscuda.
- Utilitzar metodologies actives, en la mesura que sigui possible, a través de les quals l'alumnat és protagonista dels processos d'ensenyament-aprenentatge, i amb les quals es fomenta la solidaritat i la cooperació.
- Establir col·laboracions amb les associacions de mares i pares (famílies) de l'alumnat per a la implementació de formacions dirigides a les famílies, així com per al disseny d'accions que es posin en marxa al centre per abordar la diversitat sexual.
- Construir vincles participatius amb les famílies. És a dir, dissenyar processos que permetin a les famílies participar en la quotidianitat de la vida escolar, aportant-hi les seves vivències, especialment en el marc de la diversitat d'identitats i expressions de gènere.
- Detectar i posar en coneixement de les instàncies competents aquells casos en els quals hi hagi indicis de faltes de respecte, maltractament, violència o desprotecció de nens, nenes i adolescents trans* per part de la família o d'un altre professor o professora. Aquestes obligacions emergeixen tant de la Llei 26/2015, de 28 de juliol, de modificació del sistema de protecció a la infància i l'adolescència, com de la Llei orgànica 8/2013, de 9 de desembre, per a la millora de la qualitat educativa (LOMCE).

Els nens, nenes i adolescents trans* han de ser els principals protagonistes del seu desenvolupament. L'acompanyament educatiu i social de nens, nenes i adolescents trans* significa estar al seu costat, orientant-los i donant-los suport en les seves decisions.

4.2.4. Alumnat trans*

Els nens, nenes i adolescents trans* han de ser els principals protagonistes del seu desenvolupament. Del principi a la fi, en aquest document s'ha procurat partir d'una visió paidocèntrica en què l'interès superior de l'infant i el desenvolupament de les seves capacitats des de l'autonomia progressiva en siguin l'eix principal. Com la paraula indica, l'acompanyament educatiu i social de nens, nenes i adolescents trans* no significa actuar per ells, sinó que proposa estar al seu costat i permetre'ls que siguin protagonistes del seu propi desenvolupament, orientant-los i donant-los suport en les seves decisions.

Algunes accions concretes en aquest àmbit són les següents:

- Elaborar materials i protocols d'actuació comptant amb la veu i les experiències d'alumnes que hagin viscut o visquin situacions de malestar durant l'escolarització. Per a això, podem comptar amb l'alumnat de manera anònima o pública, segons la seva pròpia preferència.
- Donar protagonisme a l'alumnat, ja que és una de les eines de canvi més potents. Per això, és necessari brindar-los espais perquè puguin expressar les seves opinions i sentiments i discutir-los amb la resta de companys, companyes i professorat, així com tenir en compte aquestes opinions i acompanyar-los en les seves accions com a agents de canvi de la societat.
- Fomentar la creativitat de gènere en la infància i l'adolescència. És a dir, promoure models i expressions fora del binomi normatiu home/dona, de manera que cada nen, nena i adolescent pugui explorar i mostrar allò que li proporciona més satisfacció, benestar i llibertat.

ñas y adolescentes trans*. De acuerdo con ello, resulta de relevancia la formación y sensibilización de los agentes educativos en este aspecto, así como la adecuación de sus competencias a la realidad educativa actual.

Algunas acciones concretas en este ámbito son:

- Crear oportunidades para que el profesorado dialogue. Si bien el conocimiento y los recursos son importantes, es igualmente importante que los profesores y profesoras puedan intercambiar sus miedos, dudas y soluciones y superen el aislamiento con el desarrollo de procesos de apoyo y el intercambio de experiencias.
- Formar y sensibilizar al profesorado en cuestiones de diversidad sexual. Es necesario proveer de conocimientos, estrategias y herramientas a los profesores y profesoras, tanto durante los estudios universitarios de grado y máster como mediante formación continua para aquellas personas que ejercen la docencia. De este modo, el profesorado estará mejor preparado para poder detectar situaciones que tengan que ver con comportamientos de género no normativos o identidades trans*, así como para intervenir en estos casos.
- Analizar los materiales de clase para garantizar la visibilización de la diversidad sexual en forma de valor y no de patología. También es de interés la elaboración de material propio, con implicación del alumnado, que pueda dar lugar a un aprendizaje más significativo a partir de la realidad vivida.
- Utilizar metodologías activas, en la medida de lo posible, a través de las cuales el alumnado es protagonista de los procesos de enseñanza-aprendizaje, y con las que se fomenta la solidaridad y la cooperación.
- Establecer colaboraciones con las asociaciones de madres y padres (familias) del alumnado para la implementación de formaciones dirigidas a las familias, así como para el diseño de acciones que se vayan a poner en marcha en el centro para abordar la diversidad sexual.
- Construir vínculos participativos con las familias. Esto es, diseñar procesos que permitan a las familias participar en la cotidianidad de la vida escolar, aportando sus vivencias, especialmente en el marco de la diversidad de identidades y expresiones de género.
- Detectar y poner en conocimiento de las instancias competentes aquellos casos en los que haya indicios de faltas de respeto, maltrato, violencia o desprotección de niños, niñas y adolescentes trans* por parte de la familia o de otro profesor o profesora. Dichas obligaciones emergen tanto de la Ley 26/2015, de 28 de julio, de modificación del sistema de protección a la infancia y a la adolescencia, como de la Ley Orgánica 8/2013, de 9 de diciembre, para la mejora de la calidad educativa (LOMCE).

4.2.4. Alumnado trans*

Los niños, niñas y adolescentes trans* deben ser los principales protagonistas de su desarrollo. De principio a fin en este documento se ha procurado partir de una visión paidocéntrica en que el interés superior del niño y el desarrollo de sus capacidades desde la autonomía progresiva sean el eje principal. Como la palabra indica, el acompañamiento educativo y social de niños, niñas y adolescentes trans* no significa actuar por ellos, sino que propone estar a su lado y permitirles que sean protagonistas de su propio desarrollo, orientándolos y apoyándolos en sus decisiones.

teachers. In this way, teachers will be better prepared to detect situations that have to do with non-normative gender behaviors and / or trans* identities, as well as to intervene in these cases.

- Analyze class materials to ensure the visibility of sexual diversity in the form of value and not of pathology. Also, the development of own material is interesting, with the involvement of students, since this can lead to more meaningful learning based on the reality experienced.
- Use active methodologies, as far as possible, through which students are the protagonists of the teaching-learning processes, and solidarity and cooperation are fostered.
- Establish collaborations with the Parent's Associations (Families) of the Students for the implementation of training aimed at families, as well as for the design of actions that will be implemented in the school to address sexual diversity.
- Build participatory links with families. That is, design processes that allow families to participate in the daily life of school, contributing their experiences, especially within the framework of the diversity of gender identities and expressions.
- Detect and inform the competent authorities of those cases in which signs of lack of respect, mistreatment, violence and / or lack of protection of trans* children and adolescents by the family or other teachers are detected. These obligations arise both from Law 26/2015, of July 28, modifying the system for the protection of children and adolescents, and from Organic Law 8/2013, of December 9, for the improvement of educational quality (LOMCE).

4.2.4. Trans* students

Trans* children and adolescents must be the main protagonists of their development. From beginning to end, this document has tried to start from a child-centric vision where the best interests of the child and the development of their capacities from progressive autonomy are the main axis. As the word indicates, the educational and social support of trans* children and adolescents does not mean acting for them, but rather it proposes being by their side and allowing them to be protagonists of their own development, guiding them and supporting them in their decisions.

The following are some specific actions in this area:

- Prepare materials and protocols for action relying on the voice and experiences of students who have lived or experienced situations of discomfort during their schooling. To do this, we can count on the students anonymously or publicly, according to their own preference.
- Give prominence to students, since this is one of the most powerful tools for change. Therefore, it is necessary to provide the students with spaces so that they can express their opinions and feelings and discuss them with the rest of their classmates and teachers, as well as taking these opinions into account and supporting them in their actions as agents of change in society.
- Promote gender creativity in childhood and adolescence. This means promoting models and expressions outside the normative man / woman binomial, so that each children and adolescent can explore and show what gives them greater satisfaction, well-being and freedom.

- Tenir en compte les decisions de nens, nenes i adolescents sobre la seva identitat de gènere, la seva identitat sexual i la seva expressió de gènere, i donar-hi suport.

En aquest apartat s'han presentat aquelles recomanacions pràctiques per als centres educatius com a punt de partida en la intervenció, però cal seguir ampliant i impulsant el canvi de paradigma en l'acompanyament als nens, nenes i adolescents trans*. Altres recursos els podeu trobar en l'annex 1.

5. Conclusions

Tal com s'ha reflectit amb anterioritat, entre "com soc" i "com em veuen les altres persones" pot haver-hi tensions i diferències. Es parteix de models lineals d'identitat sexual, identitat de gènere i expressió de gènere, encara que és sabut que aquests no es compleixen en cap ocasió. Tot i així, les persones que sumen transgressions a aquesta norma pateixen sancions socials. De fet, com més allunyament de la norma, més gran serà la sanció social, la discriminació o la violència.

Per tant, el que ha de canviar és aquesta mirada externa que entén que el que s'allunya de la norma és un trastorn o és no-normal. Si aconseguim veure cada possible combinació de característiques personals com a fets de diversitat humana, tindrem un marc molt positiu per a la inclusió i l'acompanyament biogràfic de qualsevol persona i, en concret, de les persones trans* (figura 2).

S'ha de canviar la mirada que entén que el que s'allunya de la norma és un trastorn o és no-normal. Si aconseguim veure cada possible combinació de característiques personals com a fets de diversitat humana, tindrem un marc molt positiu per a la inclusió i l'acompanyament biogràfic de qualsevol persona i, en concret, de les persones trans*.

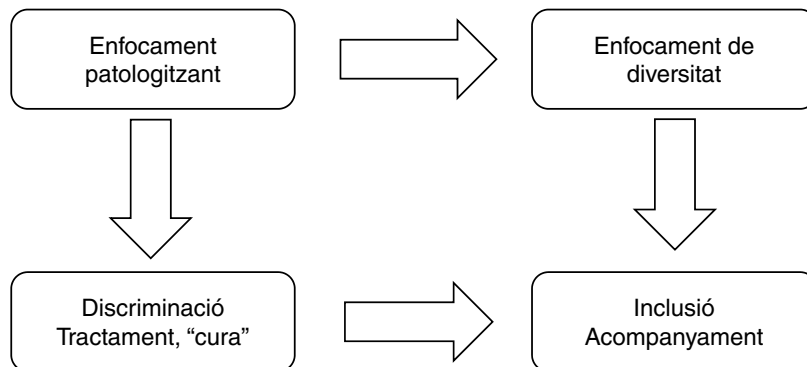

Figura 2. Canvi d'enfocament en l'acompanyament educatiu i social de nens, nenes i adolescents trans*.

Algunas acciones concretas en este ámbito son las siguientes:

- Elaborar materiales y protocolos de actuación contando con la voz y las experiencias de alumnos y alumnas que hayan vivido o estén viviendo situaciones de malestar durante su escolarización. Para ello, podemos contar con el alumnado de forma anónima o pública, según su propia preferencia.
- Dar protagonismo al alumnado, puesto que es una de las herramientas de cambio más potentes. Por ello, es necesario brindarles espacios para que puedan expresar sus opiniones y sentimientos y discutirlos con el resto de compañeros, compañeras y profesorado, así como tener en cuenta estas opiniones y acompañarlos en sus acciones como agentes de cambio de la sociedad.
- Fomentar la creatividad de género en la infancia y la adolescencia. Es decir, promover modelos y expresiones fuera del binomio normativo hombre/mujer, de modo que cada niño, niña y adolescente pueda explorar y mostrar aquello que le proporciona mayor satisfacción, bienestar y libertad.
- Tener en cuenta y apoyar las decisiones de niños, niñas y adolescentes sobre su identidad de género, identidad sexual y expresión de género.

En este apartado se han presentado aquellas recomendaciones prácticas para los centros educativos como punto de partida en la intervención, pero hace falta seguir ampliando e impulsando el cambio de paradigma en el acompañamiento a los niños, niñas y adolescentes trans*. Otros recursos los podéis encontrar en el anexo 1.

- Take into account and support the decisions of children and adolescents about their gender identity, sexual identity and gender expression.

In this section, those practical recommendations for schools as a starting point in the intervention have been presented. However, it is necessary to continue expanding and promoting the paradigm shift in the support of trans* children and adolescents. Other resources can be found in Annex 1.

5. Conclusions

As has been reflected above, there can be tensions and differences between how I am and how other people see me. This is based on linear models of sexual identity, gender identity and gender expression, although it is known that this are not fulfilled at any time. Even so, people who add transgressions to this norm suffer social sanctions. In fact, the further away from the norm, the greater the social sanction, discrimination and / or violence suffered.

Therefore, what we must change is the external view that understands that what is far from the norm is disorder or is not normal. If we manage to see each possible combination of personal characteristics as elements of human diversity, we will have a very positive framework for the inclusion and biographical support of any person and, in particular, of trans* people (figure 2).

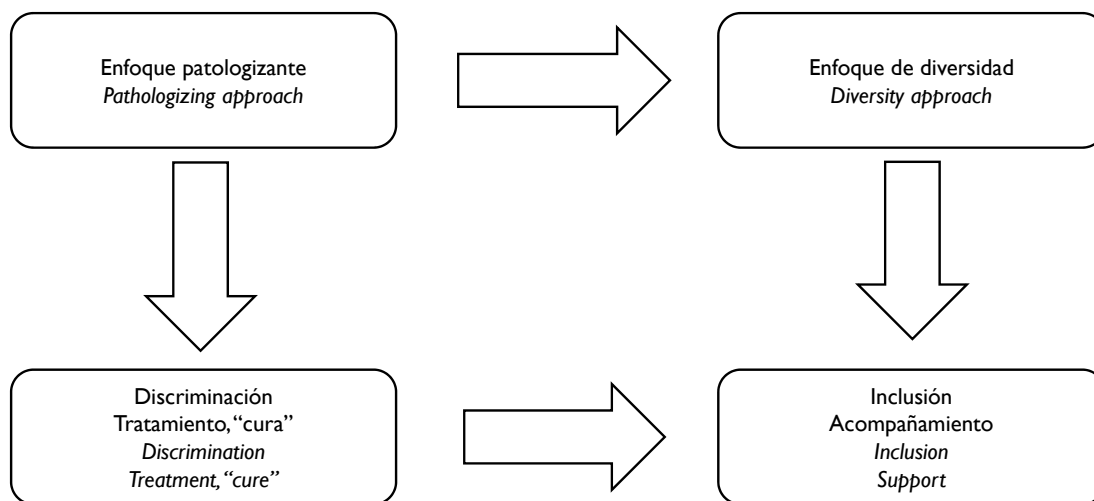

Figura 2. Cambio de enfoque en el acompañamiento educativo y social de niños, niñas y adolescentes trans* / Figure 2. Change of focus in the educational and social support of trans* children and adolescents.

I, per concloure, agafem les següents paraules de Missé (2013, p. 125), que exemplifiquen a la perfecció el que s'acaba d'exposar:

Podem canviar el marc des del qual pensem la qüestió trans. Podem construir i difondre referents positius del fet trans. Podem fer-ho. Però per a això penso que cal continuar treballant per una cultura basada no en la malaltia sinó en la diversitat, en el respecte a la diversitat de trajectòries, en la lluita contra les pressions de gènere i els estereotips sexistes. Cal continuar apostant per una cultura trans.

5. Conclusiones

Tal como se ha reflejado con anterioridad, entre “cómo soy” y “cómo me ven las demás personas” puede haber tensiones y diferencias. Se parte de modelos lineales de identidad sexual, identidad de género y expresión de género, aunque es sabido que estos no se cumplen en ninguna ocasión. Aun así, las personas que suman transgresiones a esta norma sufren sanciones sociales. De hecho, cuanto más alejamiento hay de la norma, mayor será la sanción social, la discriminación o la violencia.

Por lo tanto, lo que debe cambiar es esa mirada externa que entiende que lo que se aleja de la norma es un trastorno o es no normal. Si conseguimos ver cada posible combinación de características personales como hechos de diversidad humana, tendremos un marco muy positivo para la inclusión y el acompañamiento biográfico de cualquier persona y, en concreto, de las personas trans* (figura 2).

Y, para concluir, tomamos las siguientes palabras de Missé (2013, p. 125), que ejemplifican a la perfección lo que se acaba de exponer:

Podemos cambiar el marco desde el que pensamos la cuestión trans. Podemos construir y difundir referentes positivos del hecho trans. Podemos hacerlo. Pero por eso pienso que hace falta seguir trabajando por una cultura basada no en la enfermedad sino en la diversidad, en el respeto a la diversidad de trayectorias, en la lucha contra las presiones de género y los estereotipos sexistas. Hay que seguir apostando por una cultura trans.

Finally, we take the following words from Missé (2013) that perfectly exemplify what has been set forth above:

We can change the framework from which we think about the trans question. We can build and spread positive references about the trans situation. We can do it. However, that is why I think it is necessary to continue working for a culture based not on pathology but on diversity, in respect of the diversity of pathways, in the fight against gender pressures and sexist stereotypes. We must continue to be committed to a trans culture (p. 125).

6. Referències / Referencias / References

- American Psychiatric Association, APA (2013).
Diagnostic and statistical manual of mental disorders, 5a ed., APA.
- Austin, A., i Goodman, R. (2016).
The impact of social connectedness and internalized transphobic stigma on self-esteem among transgender and gender non-conforming adults. *Journal of Homosexuality*, núm. 64(6), p. 1-17.
<http://dx.doi.org/10.1080/00918369.2016.1236587>.
- Araneta, A. (2013).
"Transfronteras: un nuevo activismo mundial por la despatologización trans". A: O. Moreno i L. Puche (ed.). *Transexualidad, adolescencia y educación: miradas multidisciplinares*. Egales, p. 89-112.
- Aparicio-García, M. E.; Díaz-Ramiro, E. M.; Rubio-Valdehita, S.; López-Nuñez, M. I., i García-Nieto, I. (2018).
Health and well-being of cisgender, transgender and non-binary young people. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, núm. 15(10), p. 1-11.
<http://dx.doi.org/10.3390/ijerph15102133>.
- Baiocco, R.; Ioverno, S.; Lonigro, A.; Baumgartner, E., i Laghi, F. (2014).
Suicidal ideation among italian and spanish young adults: the role of sexual orientation. *Archives of Suicide Research*, núm. 19, p. 75-88.
<http://dx.doi.org/10.1080/13811118.2013.833150>.
- Bergero, T.; Asiain, S., i Esteva, I. (2013).
"Transexualidad, adolescencia y biomedicina. Limitaciones del modelo biomédico y perspectiva crítica". A: O. Moreno i L. Puche (ed.). *Transexualidad, adolescencia y educación: miradas multidisciplinares*. Egales, p. 113-134.
- Blondeel, K.; Vasconcelos, S.; García-Moreno, C.; Stephenson, R.; Temmermana, M., i Toskinb, I. (2018).
Violence motivated by perception of sexual orientation and gender identity: a systematic review. *Bulletin World Health Organization*, núm. 96, p. 29-41.
<http://dx.doi.org/10.2471/BLT.17.197251>.
- Booth, T., i Ainscow, M. (2015).
Guía para la educación inclusiva. Desarrollando el aprendizaje y la participación en los centros escolares. FUMEN i OEI.
- Comité de los Derechos del Niño (2016).
"Observación general núm. 20 (2016) sobre la efectividad de los derechos del niño durante la adolescencia". CRC/C/GC/20, de 6 de diciembre de 2016, par. 33.
- Crenshaw, K. (1989).
Demarginalizing the intersection of race and sex: a black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, núm. 1(8), p. 139-167.
<https://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8>.
- Duque, E., i Teixidó, J. (2016).
Bullying y género. Prevención desde la organización escolar. *REMIE – Multidisciplinary Journal of Educational Research*, núm. 6(2), p. 176-204.
<http://dx.doi.org/10.17583/remie.2016.2108>.
- European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) (2014).
Being trans in the EU – Comparative analysis of EU LGBT survey data. FRA.
- Federación Estatal de Lesbianas, Gais, Transexuales y Bisexuales (FELGTB) (2013).
Acoso escolar (y riesgo de suicidio) por orientación sexual e identidad de género: fracaso del sistema educativo. FELGTB.
- García, I. (2013).
"Interacción de los distintos factores de exclusión en los adolescentes transexuales: dificultades para la integración social y laboral". A: O. Moreno i L. Puche (ed.). *Transexualidad, adolescencia y educación: miradas multidisciplinares*. Egales, p. 151-172.
- Gillett-Swan, J., i Van Leent, L. (2019).
Exploring the intersections of the Convention on the Rights of the Child general principles and diverse sexes, genders and sexualities in education. *Social Sciences*, núm. 8, 260, p. 1-17.
<https://doi.org/10.3390/socsci8090260>.
- Hayward, E., i Weinstein, J. (2015).
Tranimalities. *Transgender Studies Quarterly*, núm. 2(2), p. 195-208.
<https://doi.org/10.1215/23289252-2867446>.
- Johns, M. M.; Beltran, O.; Armstrong, H. L.; Jayne, P. E., i Barrios, L. C. (2018).
Protective factors among transgender and gender variant youth: a systematic review by socioecological level. *The Journal of Primary Prevention*, núm. 39, p. 263-301.
<https://doi.org/10.1007/s10935-018-0508-9>.
- Kara, S. (2017).
Gender is not an illness. How pathologizing trans people violates international human rights law. GATE.
- Katz-Wise, S. L.; Ehrensaft, D.; Veters, R.; Forcier, M., i Austin, S. B. (2018).
Family functioning and mental health of transgender and gender-nonconforming youth in the trans teen and family narratives project. *The Journal of Sex Research*, núm. 55(4-5), p. 1-9.
<https://doi.org/10.1080/00224499.2017.1415291>.

- Krieger, I. (2017). *Counseling transgender and non-binary youth: the essential guide*. Jessica Kingsley Publishers.
- Landa, J. (2007). Sexorum Scientia Vulgata: 30 documentos de libre difusión. *Revista Española de Sexología*, núm. 139-140, p. 7-198.
- Mason, C.N. (s/d). Leading at the intersections: an introduction to the intersectional approach model for policy & social change. *Women of Color Policy Network*. <https://www.racialequitytools.org/resourcefiles/Intersectionality%20primer%20-%20Women%20of%20Color%20Policy%20Network.pdf> [consulta: 8 de julio de 2020].
- McConnell, E. A.; Birkett, M., i Mustanski, B. (2016). Families matter: social support and mental health trajectories among lesbian, gay, bisexual, and transgender youth. *Journal of Adolescent Health*, núm. 59(6), p. 674-680. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jadohealth.2016.07.026>.
- Missé, M. (2013). *Transexualidades. Otras miradas posibles*. Egales.
- Nash, J. C. (2008). Re-thinking intersectionality. *Feminist Review*, núm. 89, p. 1-15. <https://doi.org/10.1057/fr.2008.4>.
- Nieto, J. (2013). "Despsiquiatrizar el transgénero". A: O. Moreno i L. Puche (ed.). *Transexualidad, adolescencia y educación: miradas multidisciplinares*. Egales, p. 49-70.
- Parra, N. (2018a). *Sexualidad. Cuerpos, identidades y orientaciones*. Gobierno de Canarias, Instituto Canario de Igualdad.
- (2018b). *Sólo un nombre (Debajo estoy yo). Guía didáctica del Proyecto sobre infancias trans**. Cabildo de Canarias, Instituto Canario de Igualdad.
- Pichardo, I., i De Stéfano, M. (ed.) (2020). *Somos diversidad. Actividades para la formación de profesionales de la educación formal y no formal en diversidad sexual, familiar, corporal y expresión e identidad de género*. Ministerio de Derechos Sociales, Agenda 2030 i Ministerio de Igualdad.
- Platero, L. (2008). La homofobia como elemento clave del acoso escolar homofóbico. Algunas voces desde Rivas Vaciamadrid. *Informació Psicològica*, núm. 94, p. 71-83.
- Puche, L.; Moreno, E., i Pichardo, J. I. (2013). "Adolescentes transexuales en las aulas. Aproximación cualitativa y propuestas de intervención desde la perspectiva antropológica". A: O. Moreno i L. Puche (ed.). *Transexualidad, adolescencia y educación: miradas multidisciplinares*. Egales, p. 189-259.
- Pyne, J. (2012). *Transforming family: trans parents and their struggles, strategies, and strengths*. LGBTQ Parenting Network, Sherbourne Health Centre.
- Ravetllat, I. (2017). El derecho a la identidad (de género) de la infancia y la adolescencia: del paradigma de la patología a la autodeterminación. *Actualidad Civil*, núm. 9, p. 42-62.
- Rodríguez-Pérez, S. (2019). *Unidad didáctica. Diversidad sexual: orientación del deseo e identidad sexual*. <http://proyectoscpgrgijon.es/placeresfilmicos>.
- Russell, S. T.; Pollitt, A. M.; Li, G., i Grossman, A. H. (2018). Chosen name use is linked to reduced depressive symptoms, suicidal ideation, and suicidal behavior among transgender youth. *Journal of Adolescent Health*, núm. 63(4), p. 503-505. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2018.02.003>.
- Scourfield, J.; Roen, K., i McDermott, E. (2008). ¿Cómo perciben los jóvenes gays, lesbianas, bisexuales y transexuales el suicidio y, cuál es la conexión entre la identidad de género, la sexualidad y la conducta auto destructiva?. *Health & Social Care in the Community*, núm. 16(3), p. 329-336.
- Suess, A. (2014). Cuestionamiento de dinámicas de patologización y exclusión discursiva desde perspectivas trans e intersex. *Revista de Estudios Sociales*, núm. 49, p. 128-143.
- (2016). *Transitar por los géneros es un derecho: recorridos por la perspectiva de despatologización*, tesi doctoral. Universidad de Granada. <https://digibug.ugr.es/handle/10481/42255>.
- Tomic, A.; Gálvez, C.; Quiroz, C.; Martínez, C.; Fontbona, J.; Rodríguez, J.; Aguayo, F.; Rosenbaum, C.; Leyton, F., i Lagazzi, I. (2016). Suicidio en poblaciones lesbiana, gay, bisexual y trans: revisión sistemática de una década de investigación (2004-2014). *Revista Médica de Chile*, núm. 144(6), p. 723-733. <http://dx.doi.org/10.4067/S0034-98872016000600006>.
- Tompkins, A. (2014). Asterisk. *TSQ, Transgender Studies Quarterly*, núm. 1(1-2), p. 26-27. <https://doi.org/10.1215/23289252-2399497>.
- Veale, J. F.; Peter, T.; Travers, R., i Saewyc, E. M. (2017). *Enacted stigma, mental health, and protective factors among transgender youth in Canada*. *Transgender*

Health, núm. 2(1), p. 207-216.

<https://doi.org/10.1089/trgh.2017.0031>.

Vaquero, E.; Urrea, A., i Mundet, A. (2014).

Promoting resilience through technology, art and a child rights-based approach. *Revista de Cercetare si Interventie Sociala*, núm. 45, p. 144-159.

Annex 1. Altres recursos / Anexo 1. Otros recursos / Appendix 1. Other resources

Barnes, E., i Carlile, A. (2018).

How to transform your school into an LGBT+ friendly place: a practical guide for nursery, primary and secondary teachers. Jessica Kingsley Publishers.

Carrer-Russell, C., i Cifuentes-Zunino, F. (2019).

L'LGBTI-fòbia entre infants i adolescents. Una problemàtica social a resoldre. Taula d'Entitats del Tercer Sector Social de Catalunya.

Chrysallis (s/d).

"Chrysallis. Asociación de Familias de Menores Trans*. Marco legal (protocolos educativos)".
<https://chrysallis.org.es/informacion/legislacion-especifica/> [consulta: 9 de juliol de 2020].

Educate & Celebrate (s/d).

"Educate & Celebrate. Building a future of inclusion & social justice".
<https://www.educateandcelebrate.org/> [consulta: 9 de juliol de 2020].

GLSEN (2016).

Kit Espacio Seguro. Guía para ser un/a aliado/a de estudiantes LGBT. GLSEN.

Krieger, I. (2017).

Counseling transgender and non-binary youth: the essential guide. Jessica Kingsley Publishers.

Pastel, E.; Steele, K.; Nicholson, J.; Maurer, C.; Hennock, J.; Julian, J.; Unger, T., i Flynn, N. (2019).

Supporting gender diversity in early childhood classrooms. Jessica Kingsley Publishers.

Pichardo, I., i De Stéfano, M. (ed.) (2020).

Somos diversidad. Actividades para la formación de profesionales de la educación formal y no formal en diversidad sexual, familiar, corporal y expresión e identidad de género. Ministerio de Derechos Sociales, Agenda 2030 i Ministerio de Igualdad.

Platero, L. (2014).

*Trans*exualidades. Acompañamiento, factores de salud y recursos educativos.* Edicions Bellaterra.

Sánchez, M. (2019).

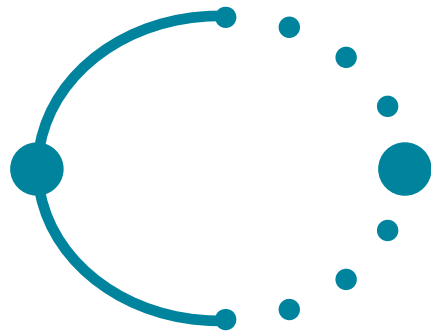
Pedagogías queer. ¿Nos arriesgamos a hacer otra educación? Catarata.

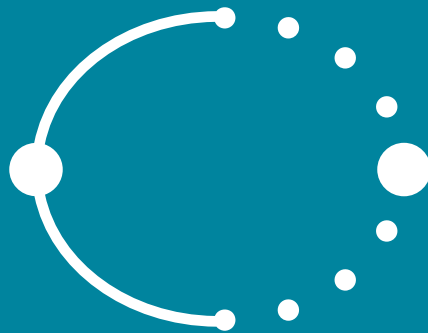
Simons, J. D.; Beck, M. J.; Asplund, N. R.; Chan, C.D., i Byrd, R. (2018).

Advocacy for gender minority students: recommendations for school counsellors. *Sex Education*, núm. 18(4), p. 464-478.
<https://doi.org/10.1080/14681811.2017.1421531>.

Suess, A. (2016).

Transitar por los géneros es un derecho: recorridos por la perspectiva de despatologización, tesi doctoral. Universidad de Granada.
<https://digibug.ugr.es/handle/10481/42255>.

Generalitat de Catalunya
Departament d'Educació

Universitat de Lleida